

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT

1985

HISTORISK AARBOG

HISTORISK AARBOG

FRA

RANDERS AMT

1985

RANDERS AMTS
HISTORISKE SAMFUND

**HISTORISK AARBOG
FRA RANDERS AMT LXXIX**

er udgivet af Randers Amts

Historiske Samfund

Slyngborggade 21

8900 Randers.

Trykt i 1500 eksemplarer

hos Elmenhoff Bogtrykkeri, Randers.

115 g mat Macoprint.

Sat med Garamond.

Redigeret af Peter Bondesen, Jens Donner,

Finn Hejl og Palle Schødt Rasmussen.

Copyright © by Randers Amts Historiske
Samfund.

ISSN 0108-4100

Printed in Denmark 1985.

Kjølvejen – en vikingetidsgravplads ved Over Hornbæk

Af Bjarne Henning Nielsen, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing.

Randers byråd vedtog den 25. oktober 1982 lokalplan 161, der betød, at der på en mark umiddelbart øst for Over Hornbæk ved Randers, skulle anlægges boldbaner.

Kommunen forelagde herefter lokalplanen for Kulturhistorisk Museum, Randers. Museet havde derfor tid til, ved en besigtigelse, at konstatere om der på området var historiske eller forhistoriske anlæg. Disse måtte nemlig sikres ved eventuel udgravning, før de forsvandt under arbejdet med de effektive entreprenørmaskiner. Ved besigtigelsen opdagede museets medarbejder i det nordvestligste af arealet en svag forhøjning af terrænet. Fund af lerkarskår og bearbejdet flint lod formode, at der var tale om en stærkt nedpløjet gravhøj. Sagen var klar; her måtte en arkæologisk undersøgelse til. I midten af juni 1984 begyndte så museet arbejdet i marken.

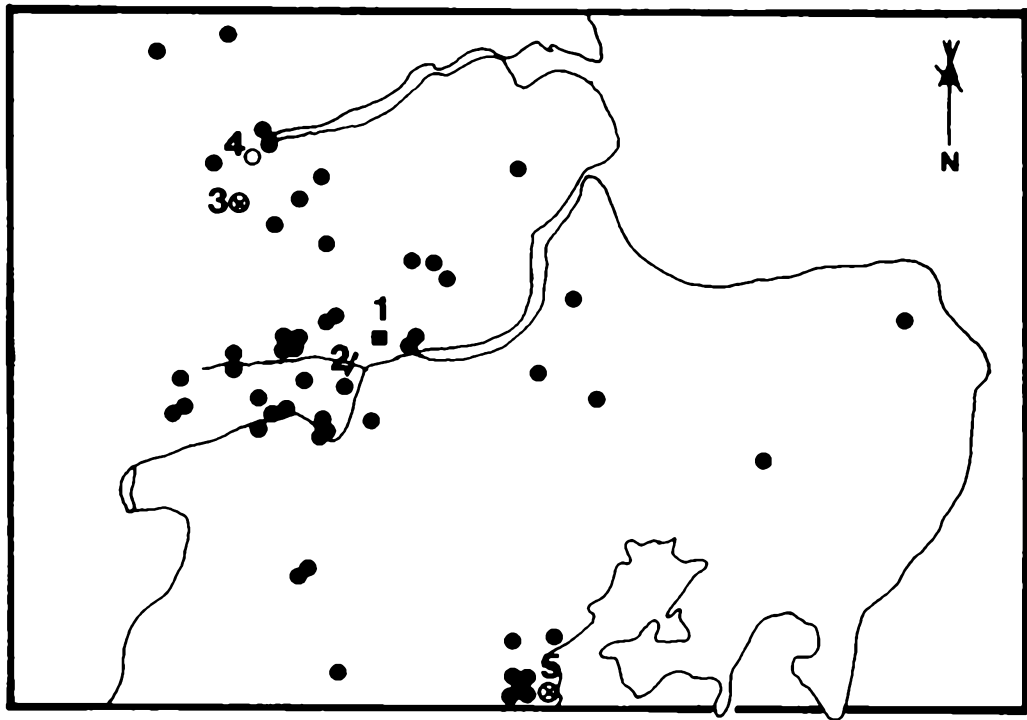
Arkæologer på udgravning må være forberedt på overraskelser. Det blev undertegnede til del, at blive behageligt overraskede under udgravningen af, hvad der viste sig at være et høj anlæg fra en tidlig del af yngre stenalder.

Efter at pløjelaget over højen var fjernet, og de resterende lag i højen var blottet, sås der, både oveni og ved foden af højen, fyldskifter, der afgjort ikke havde nogen direkte forbindelse til højen¹. Derimod var det grave, der kunne dateres til vikingetid. Disse fund nødvendiggjorde udvidelser af udgravningsområdet, så gravpladsen kunne afgrænses.

Læseren vil om lidt forstå, hvorfor det følgende handler om vikingetidsgravpladsen og ikke om stenalderhøjen, da dennes hovedrolle hurtigt blev forvandlet til en birolle.

Afgrænsningen foregik ved en søgegrøftundersøgelse, men da der var mulighed for, at få kontakt til den boplads, der måtte høre til, indenfor lokalplanområdets næsten 5 hektar, foretoges en systematisk prøvegravning i hele området. Vikingetidsbopladsen fandt vi ikke i denne omgang, men dog en boplads fra en tidligere periode i forhistorien: fra overgangen mellem bronze- og jernalder.

Et areal på knap 3500 m² i områdets nordvestlige del er i løbet af sommeren og

Oplandstegning: ● runesten, ○ byer, ○ ringborg,
= overgangssted, ■ gravplads. 1. Kjøllevej, 2.
Fladbro, 3. Sdr. Onsild, 4. Fyrkat, 5. Århus.

0 20 km

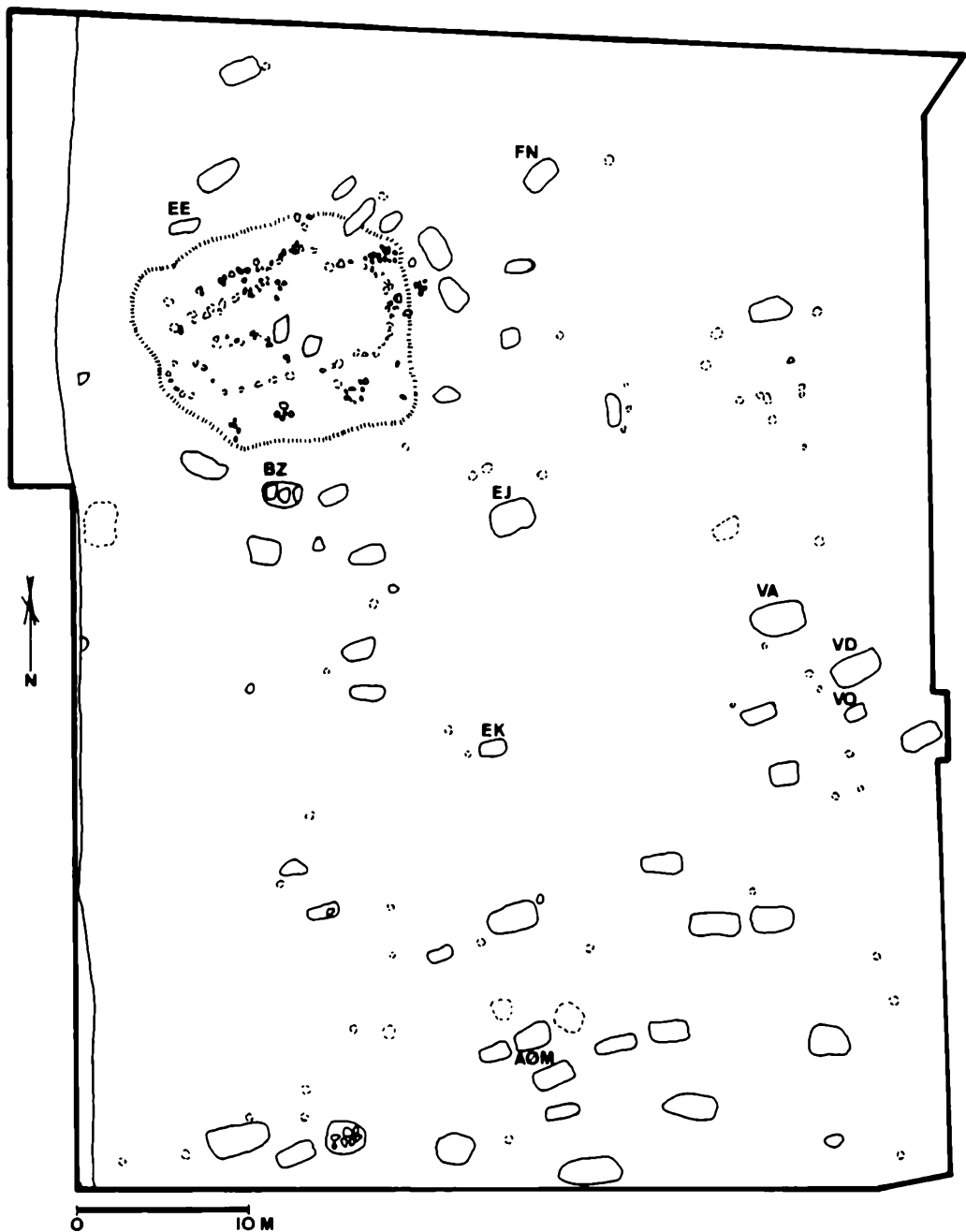
efteråret 1984 blevet fuldstændigt undersøgt. På dette beskedne område er fremkommet og udgravet 56 vikingetidsgreve. Som det ses af oversigtsplanen, er gravpladsens afgrænsning endnu ikke erkendt, og derfor fortsættes udgravningen i foråret 1985.

Det er heldigt, at fundet blev gjort nu, ikke kun på grund af de forestående anlægsarbejder, men også fordi 2 andre faktorer er nedbrydende for endnu skjulte arkæologiske anlæg: pløjning og gødskning.

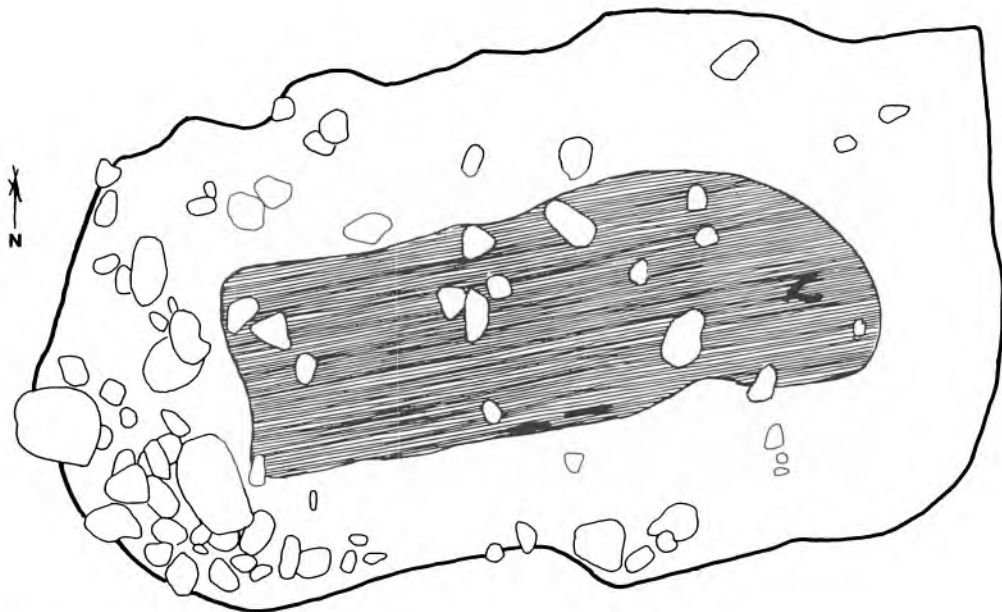
Gennem mange år er der fra bakkedraget ført store mængder jord ned til de lave-religgende områder. Dette skyldes vind- og vanderosion samt pløjning. Resultatet er, at pløjelaget på bakketoppen nu for en stor dels vedkommende består af oppløjet undergrund. Dette har medført, at mange af

de grave, der er erkendt ved afrømningen af pløjelaget, er ganske lave og nogle er måske allerede forsvundet.

En anden væsentlig nedbrydningsfaktor er efter al sandsynlighed landbrugets anvendelse af kunstgødning. Alt tyder på, at det under nedsivningen i jorden nedbryder bronze og sølv på en sådan måde, så kun metallsalte rester er. Disse salte har dog bevaret metallets form og eventuelle ornamentik. Jernet nedbrydes mere eller mindre til jernmagnetit og rust. Men ved den rette udgravningsteknik og en dygtig konserveringsindsats kan fundene reddes. Således er hovedparten af bronze- og jerngenstandene optaget i gipspræparat, for derefter at blive udgravet på konserveringsafdelingen på museet. Inden den endelige udgravning røntgenfotoграфeres præpara-

Oversigtsplan med grave (fuldt optrukket) og andre fyldskifter (stiplet). Grave med bogstavbetegnelse er særligt omtalt i teksten.

Plantegning af grav VA. Bemærk nedgravningens størrelse i forhold til bulkistens.

tet. Disse røntgenbilleder har været til stor hjælp og har givet mange detaljerede og værdifulde oplysninger.

Af gravene havde langt de fleste en orientering omtrentlig øst-vest. Omkring højen er der dog en del, der er orienterede efter dennes omkreds.

Hvor tæt gravene end lå, sås det aldrig, at én lappede over en anden. Dette må skyldes, at den enkelte grav har været markeret på overfladen. En sådan markering kan have været foretaget på flere måder. Eksempelvis var der ganske tæt ved mange af gravene sten- og stolpespor, der givetvis knytter sig til gravene.

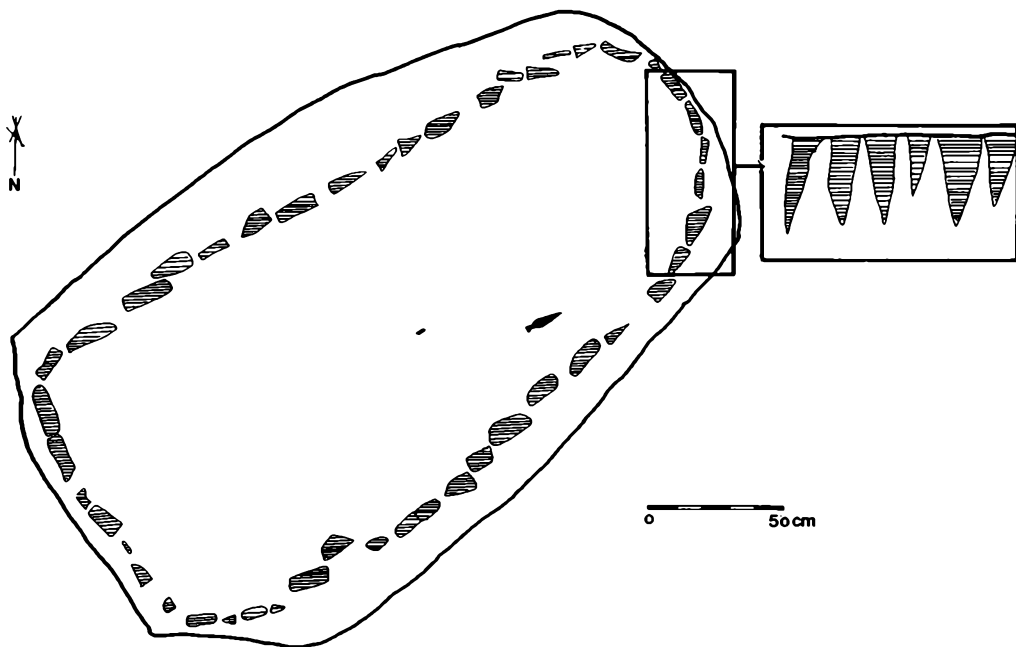
Gravene var udformet meget forskelligt. Mange var simple jordfæstegrave uden spor af kiste eller andet arrangement. Men de følgende eksempler vil vise, at der også fandtes kompliceret opbyggede grave. Alle mål opgives ud fra det niveau gravene havde, da pløjelaget er fjernet og graven erkendt.

Grav BZ

Graven lå lidt syd for højen. Den markerede sig ved, at der øverst i graven lå 3 forholdsvis store, flade sten. Den midterste lå lidt dybere end de 2 andre — en følge af gravens sammensynkning. Selve graven var 2,2 m lang, 1,0 m bred og 0,44 m dyb. I denne grav kunne der konstateres kiste-spor. I graven fandtes nogle få lerkarskår, et bæltespænde af jern, en jernkniv og en spandehank. Hanken vil blive omtalt senere.

Grav VA

Graven fremtrådte som et 3,0 m langt, 1,6 m bredt og 0,86 m dybt fyldskifte med afrundede ender. I dens vestligste ende var der allerede øverst en del hånd- til hovedstore sten. Først et stykke nede i graven bredte stenene sig i et kompakt lag. Nederst iagttoges et tyndt lag af sort fedtet materiale: Efter formen at dømme var der tale om en totalt formuleret bulkiste. Den-

Plantegning af grav VD efter at gravfylden er fjernet. Plankesporene træder frem i undergrunden. Lansespidsen fandtes højt i gravfylden og remenededoppen på gravens bund.

ne var placeret på 2 tværgående støttestrukturer, ligeledes bestående af formuleret materiale, men ellers har kisten stået på nedgravningens bund.

En mængde lerkarskår blev fundet spredt i fylden. Og endvidere fremkom en jernkniv, en 15 cm lang hvæssesten med ophængningshul, et par nagler højt i fylden, og endelig i gravens østende — én spore.

Grav EJ

Denne grav var 2,7 m lang, 1,7 m bred og 0,55 m dyb. Tæt indenfor fyldskiftets grænser kunne der, især i gravens hjørner, optages en hel del jernsøm og nogle få jernbeslag. Ved gravens bund sås, på langs af graven, rækker af jernsøm med spidsen opad. Endvidere fandtes ved den ene langside, halvdelen af en jernring, hvis oprindelige diameter har været 6 cm. Fundenes placering og fundlagenes form lader forstå, at der har været tale om en større trugfor-

met sømmet kiste med forstærkninger af jernbeslag. At der måske skulle være tale om en vognfadinggrav af samme type, som det bl.a. kendes fra Sdr. Onsild og Fyrkat, virker ikke overbevisende, da klinknagler fuldstændig mangler².

Grav VD

Grav VD fremtrådte som et 2,8 m langt, 1,6 m bredt og 0,45 m dybt fyldskifte. Langs yderkanten kunne i hele gravens omrids ses et skarpt adskilt brungult lag. Dette lag fortsatte ned i graven, helt til bunden. Da gravens fyld var gravet bort, og fundene optaget, kunne man i undergrunden under graven se en række flade, tilnærmelsesvist tre- og firkantede grå fyldskifter, 47 ialt. Disse fortsatte stort set det brungule lags forløb. I tværsnit viste de sig alle at spidse til mod bunden. Tolkningen her må være, at vi her har at gøre med sporene efter en ramme af lodret nedhamrede, tilspidsede planker, som tilsammen

har dannet et kammer af langoval form. Det kan ikke umiddelbart sluttes, at det brungule lag, der ikke på noget tidspunkt kunne adskilles i enkeltplanker, og de grå fyldskifter er sammenhørende. Men det må tages for givet, at de nedhamrede planker har raget noget op over gravens bund.

I graven fandtes et lerkarskår, 4 jernsøm, 1 sølvbelagt remendedup og en lansespids.

Grav AØM var af samme type som VD, men mindre og kun bestående af 35 planker. Denne gravs oldsagsfund bestod af et lerkarskår, 4 jernsøm, 2 jernknive, 1 jernring med krampe, et jernbeslag med nit-ter, samt 2 hestetænder.

Viste gravene en rig variation i udformningen, så viste gravgodset en ikke mindre. Men der var ikke, som man kunne tro, en umiddelbar sammenhæng mellem en gravs opbygning og dens indhold. At altså den simpleste grav skulle indeholde det fattigste udstyr og den mest komplekst udformede, de rigeste gravgaver. Således fandt vi som sagt ingen gravgaver i den nævnte grav EJ, men til gengæld et rigt udstyr i flere af de simple grave.

Det varierede udstyr, der fulgte med i graven, har været til stor hjælp for en kønsbestemmelse af de døde, for desværre fandt vi kun undtagelsesvis skeletmateriale, og da typisk, kun lidt tandemalje. Nogen helt sikker kønsbestemmelse giver old-sager ikke, da man andetsteds fra kender til grave, hvor den antropologiske bestemmelse sagde kvinde, men oldsagerne mand.

På den anden side var der i de fleste grave, spredt i fylden, brændte knuste knogler. Disse er endnu ikke antropologisk bestemt, men oldsagernes korrekte placering i forhold til den menneskelige anatomi og altid på gravens bund lader formode, at der ikke er tale om menneskeknogler. På den lidt tidligere gravplads Lindholm Høje ved Ålborg har et meget stort antal grave et indhold af knogler fra hunde³. Men selv om der i Over Hornbæk skulle være knogler fra , så er mængden og

Lansespidsen fra grav VD. Ca. 16 cm lang.

vægten af disse knoglefragmenter meget lille og svarer langt fra til et helt skelet. Snarere kan der være tale om en rituel ofring, hvor kun en del af de brændte knogler er blevet strøet ud over gravfylden.

Men ellers må man i almindelighed regne med, at kvinder er begravet med deres smykker, mænd med deres våben. Fælles for begge køn og meget almindelig er jernkniven, der i sjældne tilfælde har en bevikling af tynd snoet sølvtråd på skaftet. En statusmarkering på det, for vikingetidens mennesker, uundværlige redskab. I forhold til det store antal knive er der forbausende få hvæssesten.

Tre af kvinderne havde fået tidens typiske smykke, skålspænderne, med⁴. Disse findes parvis og har været benyttet til at

Skålspænde og et trefliget spænde fra grav EE. Krydset i et af felterne på ryggen af skålspændet er muligvis et mestermærke.

holde sammen på klædningsstykkerne. I heldige tilfælde er kobbersalte fra disse bronzesmykker trængt ind i tekstilerne og har bevaret disse. Således er der på skålspænderne bevaret forskellige fragmenter af uld og hør i lærreds- og kipervævning samt muligvis en smule pelsværk.

Kvindemoden i den del af vikingetiden, hvorfra fundene stammer, var en spencerlignende kjole, der blev båret over en un-

derkjole. Spenceren blev holdt oppe af skulderstropper, der foran blev samlet af de skålformede spænder. Kvinden kunne desuden bære et sjal eller slag over skulderen, der kunne være holdt sammen af et trefliget spænde. Et sådant spænde af bronze blev fundet i en af gravene sammen med et sæt skålspænder².

Et par af udgravningens virkeligt gode fund skal nævnes her. Fra en formentlig

Nøglerne fra grav AYP. Den nederste nøgle passer til skrinet.

kvindegrav fandtes metaldelene til et skrin⁶. Der var her tale om hængselsbeslag, jernhank og lås. Udenpå skrinets låg har man monteret et jernbeslag, et såkaldt overfald, med påsat dyrehoved af massivt metal, hvis art endnu ikke er bestemt. Under hagen på dette hoved findes et øsken, der, når skrinet lukkes, går ind i den del af låsen, der sidder på skrinets underdel. Med en nøgle skydes en pæl derefter ind i øskenet⁷. Bemærkelsesværdigt nok blev skrinlåsen fundet i oplåset stand. Det kan undre, især når man betænker, at lige ved siden af skrinet fandtes 2 jernnøgler, af hvilken den ene passer til skrinets lås. Af skrinindholdet iøvrigt var kun bevaret en mindre jernnål, 2 sølvgenstande, hvis anvendelse endnu ikke kendes, samt en ringhovednål af jern.

Et andet vigtigt fund stammer fra grav BZ. Herfra kommer en spandehank af jern med en spændvidde på 16 cm. Selve spanden har været af træ, men desværre er alt træet forlængst borrhådet. Men da spanden i sin tid blev stillet i fodenden af graven, væltede den over og lagde sig til hvile på kanten. Den forrustning, der straks sat-

te igang, løb ned ad spandens sider og bevarede dermed et aftryk af randen. Vi kan således sige, at den har været opbygget af staver med en tykkelse på 6,5-7,5 mm og en bredde på ca. 4,5 cm. Højden er noget usikker, men har vel været omkring 15 cm. Alt i alt en meget lille spand.

En datering af de grave, vi hidtil har udgravet, peger i hovedtrækkene på tiden omkring og efter midten af vikingetiden, altså omkring år 900.

Ser man på oplandet, så viser vikingeborgen Fyrkat ved Hobro og den store koncentration af runesten omkring Randers fjord, at egnen havde særlig betydning på det tidspunkt.

Kjølvejen-gravpladsens beliggenhed nær Gudenåens udløb og nær det bedste overgangssted over Gudenåen og Nørreå ved Fladbro overbeviser om, at den bebyggelse, hvortil gravpladsen hørte, må have haft en vigtig geografisk placering i det daværende samfund.

Gravene viste, udover de ovennævnte oldsagstyper, et meget bredt spektrum af oldsager, f. eks. skår af klæberstensgryder, glas- og rapperler, remendedupper, nåle, mængder af jernnagler og søm og ikke mindst økser og lansespidsler.

Luksusimportvarer fra det store udland ses ikke at have spillet nogen rolle i gravskikken på denne plads. Men en række fund vidner om, at dette samfund alligevel har haft et vidt forgrenet kontaktnet. Skålspænderne kan være produceret i Ribe. Det samme gælder flere af glasperlerne. En blå-hvid-rød perle synes dog at pege på et produktionssted i England⁸. Klæberstensgryderne vides fremstillet i Norge og Sydvestsverige og skiferen, som hvæssestenene er lavet af, stammer fra Norge.

Oldsagerens mængde og fordeling antyder, at vi står over for et relativt velstående landsbymiljø. Hvis man tør tolke oldsagerens fordeling ligefremt, ses der indenfor lokalsamfundet klare sociale forskelle. Ikke blot i økonomisk formåen, men også i nogen tilfælde særlige beskæftigelser. Tyde-

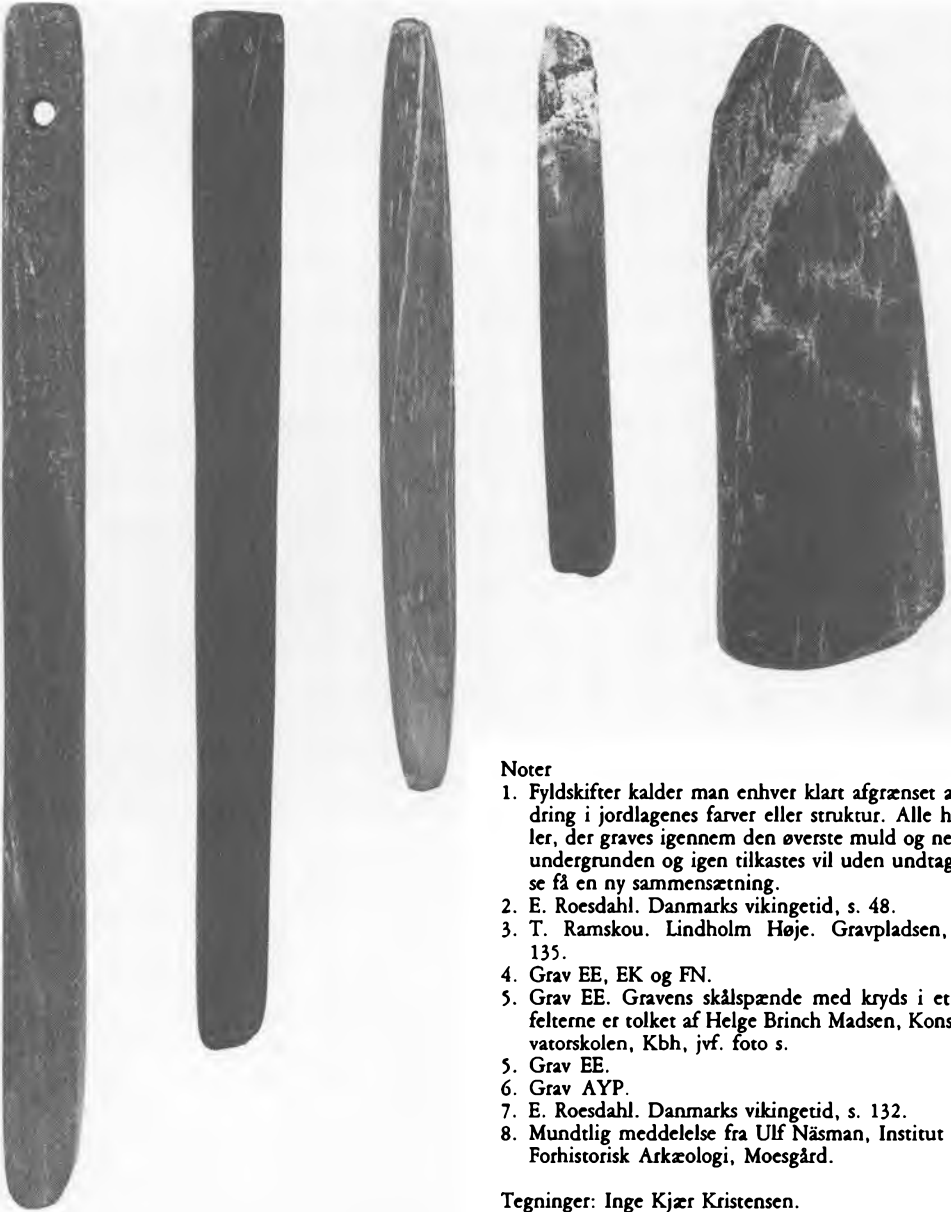
Et udvalg af perler fra gravpladsen.

ligst fremtræder krigeren. Ham ser vi blandt andet i kraft af våbenøksernes og lansespidsernes tilstedeværelse. Det er interessant, at der netop omkring krigeren er opbygget så faste normer, at de berettiger til at få våbnene med i graven. Men endnu mere tankevækkende er det, at se krigermiljøet knyttet så tæt til landsbymiljøet. Hvorfor er der så få våbenføre, og i hvor høj grad var de krigere fremfor landbrugere? Hvordan har det overordnede militærvæsen egentlig været opbygget og fungeret? Var det ret eller pligt?

Hvorom alting er: Gravskikken er ude-

lukkende hedensk. Selvom kristendommen netop da så småt er begyndt at vise sig og missionsrejserne ifølge de historiske kilder længe har været foretaget, er den nye tro endnu ikke trængt frem til vore folk. Endnu holder den gamle tro stand.

Når gravpladsfundet næste år er færdiggravet, vil vi stå med et stort nyt gravpladsmateriale. Men allerede nu kan vi sige, at fundet fremstår som et vigtigt led til forståelsen af vikingetidens kultur og særlig til forståelsen af dens udvikling omkring Randers.

Et udvalg af hvæsesten. Hvæsestenen med ophængningshul er 15 cm lang.

Noter

1. Fyldskifter kalder man enhver klart afgrænset ændring i jordlagenes farver eller struktur. Alle huller, der graves igennem den øverste muld og ned i undergrunden og igen tilkastes vil uden undtagelse få en ny sammensætning.
2. E. Roesdahl. Danmarks vikingetid, s. 48.
3. T. Ramskou. Lindholm Høje. Gravpladsen, s. 135.
4. Grav EE, EK og FN.
5. Grav EE. Gravens skålpænde med kryds i et af felterne er tolket af Helge Brinch Madsen, Konservatorskolen, Kbh, jvf. foto s.
5. Grav EE.
6. Grav AYP.
7. E. Roesdahl. Danmarks vikingetid, s. 132.
8. Mundtlig meddelelse fra Ulf Näsman, Institut for Forhistorisk Arkæologi, Moesgård.

Tegninger: Inge Kjær Kristensen.

Fotos: Kirsten Nijkamp.

LITTERATUR

- L. Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1941-42.
 T. Ramskou: Lindholm Høje. Gravpladsen, 1976.
 E. Roesdahl: Danmarks vikingetid, 1980.

Kalken i Virring kirke og lidt om kalkstenskirkerne på Djursland

Af Erik Thomsen

Da kirkebyggeri i sten tog fart i begyndelsen af 1100-tallet, havde bygmestrene i de fleste jyske sogne intet valg med hensyn til, hvilket materiale han kunne tænke sig at bygge i. Tilgængelig var kun de grundfjeldsblokke, som lå spredt ud over landskabet, og som var bragt hertil af isen fra fjeldområderne i Norge og Sverige.

I visse dele af Østjylland var forholdene noget anderledes. I et strøg fra Løgstør i nordvest til Grenå i sydøst findes kalk i undergrunden. Enkelte steder kommer kalken frem i kystklinter, andre steder er den tilgængelig, fordi overjorden er tynd. Det er dog langt fra alle kalklag, der er så hårde, at de kan bruges som bygningssten.

Kildekalk var et andet materiale, som kunne udnyttes i mange østjyske sogne. Kildekalk dannes, hvor stærkt kalkholdigt grundvand trænger frem gennem jordoverfladen. Dens udbredelse er derfor temmelig tilfældig, og forekomsterne er som regel små.

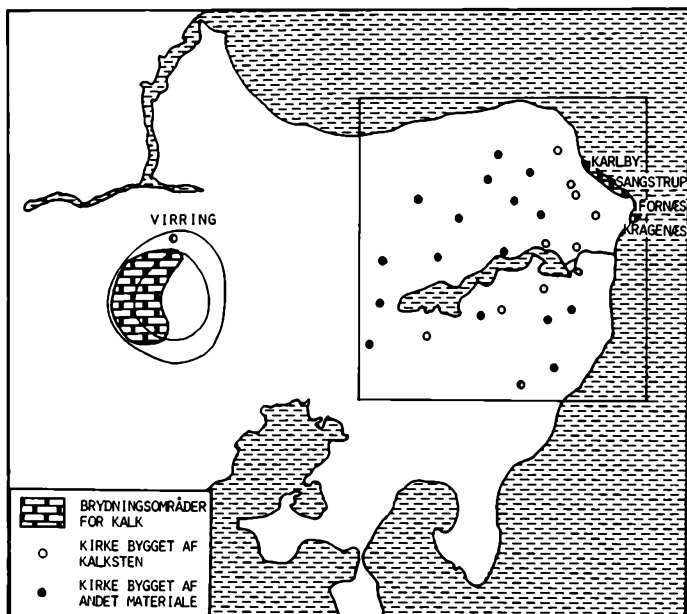
I nogle områder var alle tre stentyper til rådighed.

Valg af byggemateriale

Hvad lagde bygmesteren vægt på, når han skulle vælge sit byggemateriale? Utvivlsomt spillede smagen en rolle. En nyopført kalkstenskirke var med sin hvide farve meget forskellig fra en kirke bygget af granit eller gnejs. Betydningen af sådanne præferencer er dog meget vanskelig at vurdere i dag.

To andre og mere håndgribelige omstændigheder synes dog også at have spillet en større rolle for valget af byggemateriale. I den første indgår de forskellige materialers fysiske egenskaber, især med hensyn til den indsats der kræves for at bearbejde dem til bygningssten. Den anden omstændighed har vi allerede berørt, den er knyttet til materialernes tilgængelighed og dermed til transporten fra findested til kirken.

Hvis vi kort skal karakterisere de tre stentyper ud fra disse to faktorer, kan man sige, at grundfjeldsblokkene var vanskelige og tidkrævende at bearbejde, men at transporten til gengæld var kort — i de fleste egne sandsynligvis ikke mere end nogle få

Djursland. Kortet viser hvor der tidligere er brudt kalk samt placeringen af områdets kalkstenskirker. Indenfor det indrammede område er desuden angivet romanske kirker bygget af andre materialer end kalk. Kolindsund er vist i den udstrækning, som det må formodes at have haft i den tidlige middelalder.

hundrede meter. Kalkstenen var forholdsvis let at bearbejde. Spor på mange kvadre viser, at den blev tilhugget med en økse. Til gengæld kunne kalken kun brydes få steder, så transporten blev hurtigt et betydeligt problem. Kildekalk er endnu blødere end kalk fra undergrunden. Den sporadiske forekomst gav dog utvivlsomt besvær med transporten.

Materialevalget kan således have været et kompromis mellem to modsat rettede faktorer. På den ene side vanskeligt bearbejdelige materialer, som krævede kort transport; på den anden side let bearbejdelige materialer, som krævede lang transport. At disse afvejninger virkelig har fundet sted, kan belyses med et eksempel fra det nordøstlige Djursland.

Indenfor det indrammede område på kortet ovenfor findes 27 romanske landsby-

kirker. Heraf er ti bygget af kalksten og seksten af grundfjeldsbløkke¹. Kalken i kalkstenskirkerne kommer dels fra Fornæs-Kragenæs området og dels fra klinerne ved Sangstrup og Karlby². Umiddelbart synes der ikke at være nogen sammenhæng mellem det materiale, som kirkerne er bygget af, og afstanden til kalkstensområderne nord for Grenå. Først når vi opdeler afstanden i en søtransportdel og en landtransportdel kan vi se en forskel.

Målt i lige linie ligger ingen af kalkstenskirkerne mere end 3,5 km fra brydningsstedet eller fra nærmeste landingsplads³. Gennemsnitsafstanden er 1,9 km. Sammenlignet hermed ligger de kirker, som er bygget af grundfjeldsbløkke, i gennemsnit nøjagtig dobbelt så langt fra vand (3,8 km). I modsætning til landtransport synes længden af søtransporten ikke at have spil-

let nogen større rolle. I hvert fald ikke indenfor det geografisk begrænsede område, der her er tale om.

Det synes således klart, at besværet med en landtransport på mere end 2-3 km har overskygget de fordele, kalken har ved at være lettere at bearbejde, og også overskygget eventuelle smagsønsker.

Hvor stort transportarbejdet har været ses af, at vægten af kalkstenskvadrene i den forholdsvis lille kirke i Hammelev er mere end 200 ton. Heri er ikke indregnet kasse-murenes fyld. Da finpudsning af kvadrene må være sket på byggepladsen, har den transporterende mængde sikkert været betydelig større.

Hvordan transporten foregik vides ikke. Den letteste måde har nok været med slæde om vinteren. Her må det dog tages i betragtning, at netop 1100- og 1200-tallet har været de hidtil varmeste århundreder siden vor tidsregnings begyndelse, med gennemsnitstemperaturer 0.8 gr. højere end idag⁴.

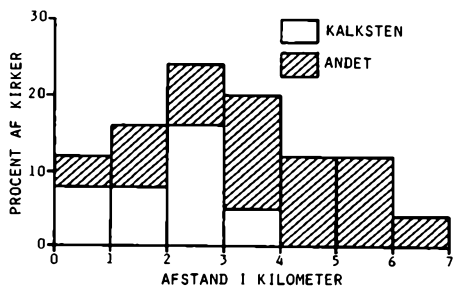
Kalken i Virring kirke

Som det fremgik af foregående afsnit kan bestemmelse af oprindelsesstedet til stenen i vore kalkstenskirker bidrage til, at belyse nogle af de rent praktiske overvejelser, som de middelalderlige bygmestre må have gjort sig, når de stod foran påbegyndelsen af en ny stenkirke.

Den resterende del af denne artikel vil beskæftige sig med oprindelsen af kalken i Virring kirke sydøst for Randers (fig. 1).

Virring Kirke er hovedsagelig bygget af kløvede grundfjeldsbløkke, men kalksten og jernal har også fundet anvendelse⁵. Således er den arkitektonisk, rigt udformede korbue opført af kalksten. Bortset fra kirkerne omkring Grenå er Virring den eneste på Djursland, hvori kalk er brugt i større omfang.

Hvor stammer kalken i Virring kirke fra? Afstanden fra kirken til Grund Fjord i nord

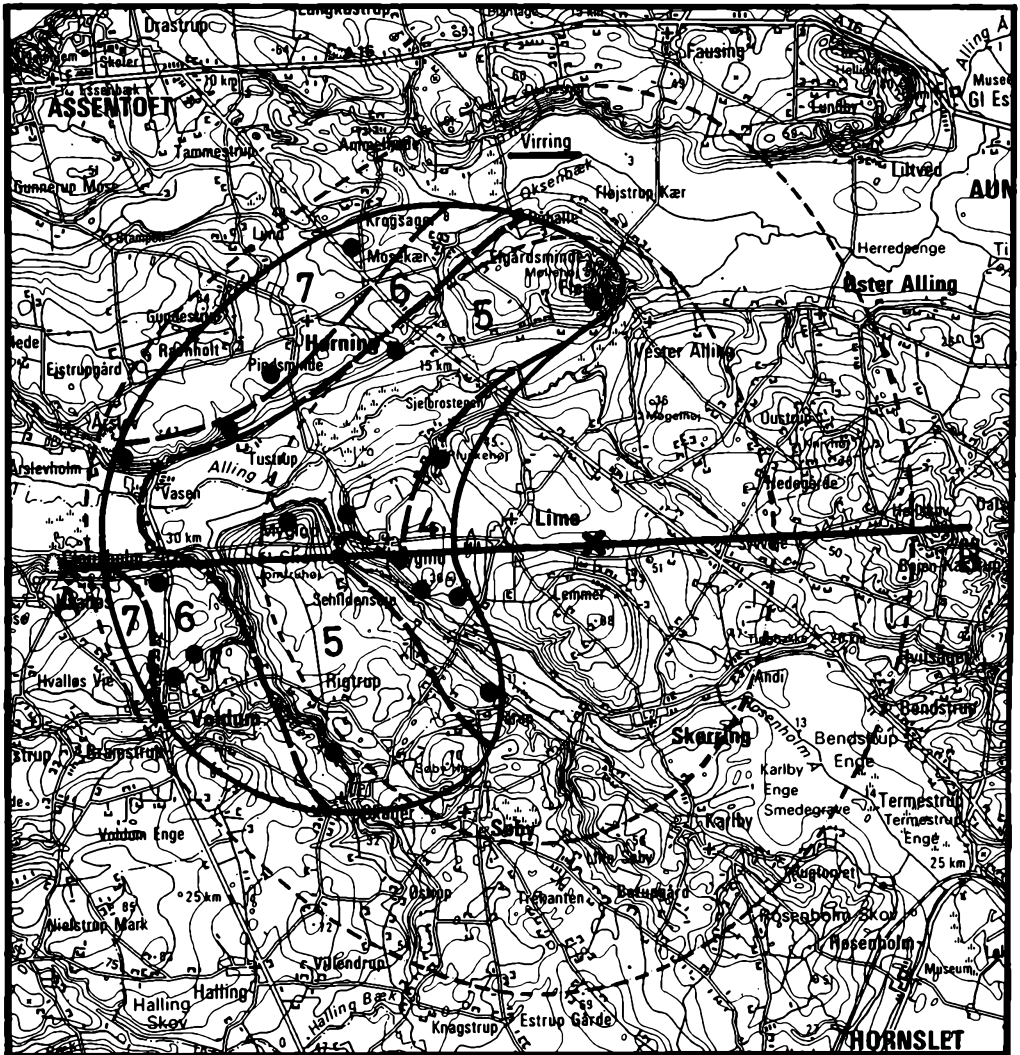
Fordeling efter afstand fra nærmeste landingssted af samtlige kirker på nordøst Djursland på kortet overfor. Rosmus kirke, der er bygget af både marksten og kalksten, er ikke medtaget i histogrammet.

er 3.5 km. Herfra er der ad søvejen cirka 70 km til brydningsfelterne nord for Grenå. Da søtransport ikke synes at have været nogen hindring, kunne det udmærket tænkes, at kalken kom herfra. En kort undersøgelse af stenen i Virring kirke antydede dog hurtigt, at dette sandsynligvis ikke er tilfældet. Kalken i samtlige kalkstenskirker omkring Grenå er nemlig bryzokalk, medens den i Virring er kalksilsten (billede s. 21).

Aldersbestemmelse af kalken fra Virring bekræftede denne formodning, men før vi kommer nærmere ind herpå, er det nødvendigt kort at redegøre for de metoder, hvormed kalkens alder kan afgøres.

Aldersbestemmelse af kalk fra Danian perioden

Den kalk, som er brugt i de middelalderlige danske landsbykirker, stammer fra Danian perioden og er 60-65 mill. år gammel. Kalken er afsat i havet og består af skaller af marine dyr og planter. I løbet af de 5 mill. år, det tog at afsætte kalken, som visse steder i Jylland er næsten 300 m tyk, tilkom der mange nye arter medens andre uddøde. Ved at studere fossilerne i kalken kan denne inddeles i en række zoner, som

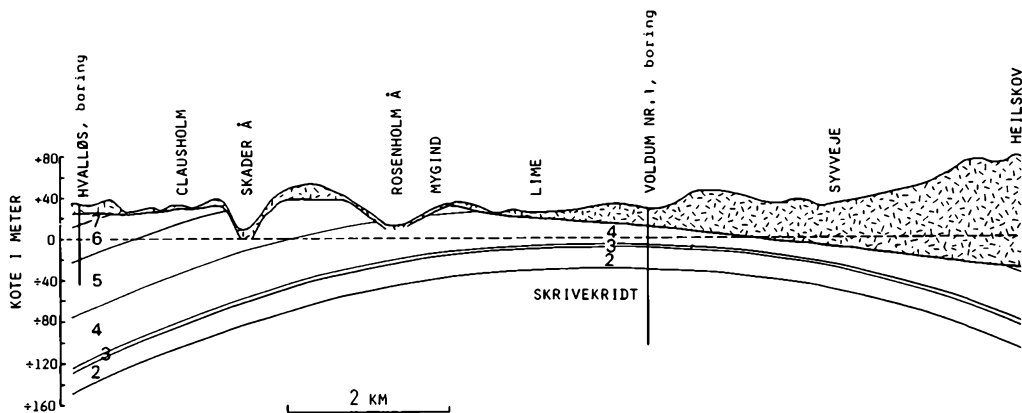
Kort over kalkområdet syd for Randers. De tynde stiplede linjer viser området af undergrundens salt dome. Den kraftige ubruvete linje indkredser området med højtliggende kalk. Undersøgte kalkgrave er markeret med en plet. De stiplede linjer inden for kalkområdet markerer grænserne mellem de forskellige kokkolit zoner. Kalken i Virring kirke stammer fra zone 4. Basiskort gengivet med tilladelse af Geodætisk Institut.

alle har en karakteristisk sammensætning af dyre- og planterester.

En gruppe, der har vist sig særlig velegnet til inddeling af Danian kalken, er kokkolitter. Disse er rester af nogle små mikroskopiske alger, som udgjorde en vigtig del

af Danian havets planteplankton. Ved hjælp af kokkolitter kan kalken inddeles i 9 zoner. Zone 1 er den ældste, og zone 9 er den yngste⁶.

Bryozokalken nord for Grenå tilhører zonerne 2 og 3. Det samme gør kalken i

Øst-vest tværsnit gennem kalkområdet syd for Randers. Profillinien er markeret med A-B i figur 5. Kalken i zone 2 og 3 er bryozokalk. Zone 4, 5 og 6 består af kalksiltsten og zone 7 af kalksandsten.

Grenåegnens kalkstenskirker. Kalken i Virring kirke tilhører derimod zone 4. Omkring Grenå er zone 4 kun nogle få meter tyk og altid ganske blød. Den kendes ikke fra kystkliner eller kalkbrud, og det kan helt udelukkes at kalken i Virring kirke kommer herfra.

Kalkområdet syd for Randers

Der findes dog et andet og i bogstaveligste forstand mere nærliggende område, hvorfra kalken kan være hentet. Fra Hørning i nord til Skader i syd, og fra Clausholm i vest til Lime i øst ligger kalken højt og er ofte dækket af et ganske tyndt lag overjord. Mange forladte og tilgroede grave viser at kalken tidligere blev kraftigt udnyttet. Gravningen ophørte endeligt ved midten af dette århundrede. Fra Virring kirke er der kun omkring 2,5 km til de nordligste grave.

For at afgøre om kalken i Virring kirke eventuelt kunne komme herfra, måtte områdets geologi kortlægges. Hertil blev der indsamlet prøver fra alle kalkgrave, der stadig er tilgængelige. Desuden har materiale fra to boreri været til rådighed. Det er en stor støtte ved en geologisk kortlægning ud fra små lokaliteter, at lagenes udbredel-

se på overfladen kan sammenholdes med deres forløb i undergrunden.

Årsagen til, at kalken netop i dette område ligger højt, skal søges i flere kilometers dybde. Her findes under store dele af Danmark et tykt lag stensalt. Under højt tryk bliver stensaltet plastisk, og samtidigt har det en lavere massefylde end de omgivende bjergarter. Saltet vil bevæge sig henimod områder med mindre tryk, og nogle steder dannes der tykke linseformede legemer, som løfter de overliggende lag op.

Omridset af det domeformede saltlegeme, som syd for Randers har hævet kalken op, er vist på kortene s. 16 og 18⁷. Som det fremgår, er kalken kun tilgængelig på den vestlige del af strukturen. Det skyldes, at isen under den sidste istid afhøvede området, og især skar sig dybt ned i den østlige del. Samtidig efterlod den en tyk moræne ovenpå kalken. Isens arbejde bevirkede imidlertid også, at kalklag af forskellige aldre blev blotlagt. Over strukturens centrale område skar isen sig helt ned til lag tilhørende zone 4.

Der er god overensstemmelse mellem den information, vi har om lagenes forløb i undergrunden og de aldersbestemmelser, der blev gjort på kalkgravene i området. Af

kortet s. 18 ses det, at de ældste lag (zone 4) inden for det blottede område findes helt mod øst nærmest saltstrukturens centrum. I buer udenom følger lag fra zonerne 5, 6 og 7. Når grænserne mellem de forskellige zoner ikke helt følger domens næsten cirkelformede omrids, skyldes det topografiske forhold. Vandløb har skåret sig ned gennem det øverste lag og blotlagt ældre dannelser, hvorved grænserne forskydes.

Hvorfra kommer kalken i Virring kirke?

Fem prøver fra Virring kirke er aldersbestemt. Prøverne er taget i korets østgavl, som er det eneste sted, hvor kalken idag er tilgængelig⁸.

Prøverne tilhører alle Danian zone 4, og kalken må således være brudt et sted, hvor denne zone kommer frem til jordoverfladen. Af kortet s. 18 fremgår det, at zone 4 er udbredt i et smalt område mellem Mygind og Lime strækkende sig fra Fårup i syd til Sjellebro i nord. Hvor kalken er brudt inden for dette område, er vanskeligt at afgøre. Det er dog ikke sandsynligt, at den er taget syd for Rosenholm å, idet kalken her tilsyneladende overalt er dækket af et tykt lag moræne eller smeltevandssand.

Nord for Rosenholm å finder vi tre områder, hvor kalken kun er dækket af et tyndt muldlag. To af områderne ligger sydøst for Mygind i skrænterne og skråningerne ned mod Rosenholm å. Det tredje kalkområde ligger nord for Mygind i bakkerne ned mod Alling å. I alle tre områder har kalken i begyndelsen af dette århundrede været udnyttet som gødningskalk.

Gennemgående er kalken blød, men bløde lag veksler tilsyneladende uforudsigeligt med hårde bænke. Den bløde kalk er uanvendelig som bygningssten. Da

hårde bænke synes hyppigere i området nord for Mygind er dette område nok det sandsynligste brydningsfelt. Fra Virring kirke til det nordlige område er afstanden i lige linie 4,5 km, til det sydlige område er den 6 km.

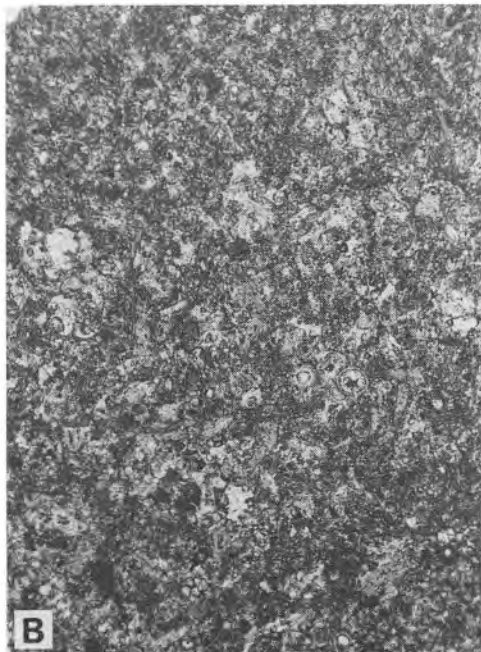
Afslutning

Den hårde udgave af kalksiltstenen er betydelig vanskeligere at bearbejde end bryozokalken. Den mangler bryozokalkens sejhed, og den opfører sig ofte på en uventet måde, hvis den bearbejdes med en økse. Virring kirke er da også den eneste af de af forfatteren hidtil undersøgte jyske kalkstenskirker, hvori denne kalktype er anvendt som bygningssten. Samtlige kalkstenskirker omkring Grenå er bygget af bryozokalk. Den samme kalksten er anvendt i en række kirker omkring Århus⁹.

Det er derfor klart, at der i området nord for Grenå, over en lang årrække har været en betydelig brydningsvirksomhed. Ligeledes er det klart, at denne aktivitet må have været kendt over hele Djursland samt dele af østjylland. Det synes derfor rimeligt at spørge, hvorfor det ikke er bryozokalk, men den vanskeligere kalksiltsten, der har fået anvendelse i Virring kirke.

Det simpleste svar vil naturligvis være, at man har kunnet undgå en lang søtransport ved at bryde en forholdsvis lokal kalktype. Der foreligger dog også en anden mulighed. Nemlig den, at der ikke foregik nogen brydning ved Grenå, mens Virring kirke blev bygget. Enten fordi Virring kirke var færdig, da brydningen startede, eller fordi kirken først blev påbegyndt, efter at brydningen var ophørt.

Til fordel for denne teori taler, at Virring kirke af C. G. Schultz⁵ blev dateret som en af vore ældste landsbykirker, bygget før år 1100. Denne tidlige datering er

A. Tyndslib (0.015 mm tykt) af bryozokalk fra Gjerrild kirke ved Grenå fotograferet i gennemfaldende lys. Bryozokalken er opbygget af grene af bryozoaer (mosdyr) indlejret i en finkornet matrix. B. Tyndslib af kalksilsten fra Verring kirken. Af skeletfragmenter i den finkornede kalksten genkendes kun mere eller mindre cirkulære skaller af foraminiferer. Begge slib er fotograferet ved 60 ganges forstørrelse. I ældre litteratur kaldes bryozokalken ofte for limsten, medens kalksilstenen betegnes blegekridt. Også uden tekniske hjælpemidler er det let at skelne den grovkornede bryozokalk fra den finkornede kalksilsten.

dog senere betvivlet af andre forskere¹⁰. Da samtidig alderen af Grenåegnens kalkstenskirker er belagt med stor usikkerhed, må man nok konstatere, at vi med vor nuværende viden hverken kan af- eller bekræfte teorien. I den forbindelse bør det dog bemærkes, at der ikke er fundet kalk i VIRRINGS nabokirker. I betragtning af, at der har været et kalkbrud i området, synes dette overraskende. Det kan måske tyde

på, at Verring kirke i det mindste ikke er opført samtidigt med nabokirkerne.

Måske kan fremtidige undersøgelser af den nærtbeslægtede kirke i Asfærg nord for Randers være med til at besvare nogle af de her berørte spørgsmål. Foreløbig må vi nøjes med at konstatere, at Verring kirke ikke bare arkitektonisk, men også med hensyn til byggematerialet er enestående på Djursland.

Sydlig del af triumfbuen i Virring kirke. Bemærk det engelsk-normannisk inspirerede søjlekapitel, og det »dråbeformede« fremspring på undersiden af buen. En meget lignende triumfbue findes i Asfjerg kirke nord for Randers (foto Poul Petersen).

NOTER OG HENVISNINGER

1. I de ti kalkstenskirker indgår Grenå gamle kirke, som blev nedrevet i midten af 1600-tallet.
2. E. Thomsen: Bygningsstenen i Grenåegnens kalkstenskirker. hikuin 9, 1983, s. 65-78.
3. Betydningen af Kolindsund som en vigtig transportvej i middelalderens Djursland er fremhævet af flere forskellige forfattere. Se bl.a. H. K. Hein: *Order en romansk stenmester*, 1966. Den blev også påpeget i en udstilling ved fotograf Poul Pedersen, Århus, om Grenåegnens kalkstenskirker på Grenå Museum i 1980.
4. W. Dansgaard og N. Gundestrup: GISP. Vulkanismens indflydelse på klimaet. Ny boring i indlandsisen. *Naturens Verden* 6-7, 1981, 215-224.
5. C. G. Schulz: Nogle tidlig-romanske landsbykirker, deres alder og forudsætninger. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, 185-236, 1935.
6. Zoneringen er modificeret efter K. Perch-Nielsen: Calcareous nannofossil zonation at the Creta-

ceous/Tertiary boundary in Denmark. I: T. Birke-lund og R. G. Bromley (red.): *Cretaceous-Tertiary boundary events. The Maastrichtian and Danian of Denmark*, 115-135. University of Copenhagen, 1979.

7. Omridset af Voldum strukturen er baseret på kort udsendt af Danmarks geologiske undersøgelse. J. C. Baartman, J. C. Olsen og D. Woodward: *Reflection isochrone contours on base Upper Cretaceous limestone*, 1979-80.
8. Prøverne er udtaget af adjunkt Frits Nicolaisen, Virring. Hjælp under arbejdet med Virring kirke er desuden ydet af K. B. Pauli, G. Grønlund, S. R. Jacobsen, S. B. Andersen, Chr. Kronborg og fotograf Poul Pedersen.
9. I en løbende undersøgelse af kalk i kirker omkring Århus, er bryozokalk foreløbig fundet i Hørning, Lisbjerg, Søften og Haldum kirker.
10. Se diskussion i Jens Vellev: *Sløjfeportalerne omkring Randers*. I: Jens Vellev. (red.): *Romanske stenarbejder* 1. Forlaget hikuin, 9-68, 1981.

Stenhuggerfelter. I kirkebyggernes spor

Af Henning Hall

Af goder og gru blev stenkirken til.

Den jyske granitkirke er ikke som det græske tempel blot et stenly for gudebilledet.

Den giver læ for vejrets luner — og i udtalt grad blev dens slægtninge på Østersø-øerne Bornholm og Gotland regulære forsvars- og beskyttelsesanlæg.

Selv om bygningens karakter af værn er mindre mærkbart i det jyske, egner kvaderhuset sig indlysende som sikringsrum. Det svære murværk er bestandigt overfor ild. Højtsiddende, smalle vinduer kan i nødsfald benyttes som skydeskår. De velboltede, tommetykke plankedøre kunne barikaderes indefra med et stykke tværtømmer.

Byggeperioden, det 12. århundrede var en hærværkstid.

Borgerkrig og vendernes hærgen langs østjyske kyster bidrog til, at overgangen fra trækirke til kasse-murede kulthuse blev relativt kortvarig. Malling kirke i Ning herred er med dens voldgrav og ringmursrester et kontant eksempel på jyske kirkers indretning til frelse — også for det jordiske liv. Ulf Jarl, gift med Knud den Stores søster Estrid, var på kongelig befaling myrdet i Roskilde gamle stavkirke, som Estrid allere-

de 1026 lod erstatte af en frådstenskirke. Den ulykkelige helgenkonge, Knud endte sit liv i Odense, Albani kirke. Også gejstligheden erfarede, at trækirker ikke ydede nævneværdig beskyttelse, når fanden først var løs. Pave Paschali 2. krævede 1117 cølibatet overholdt i Danmark, og han fik medløb af bønderne, der forlangte, at de gifte præster sendte konen ud af huset. De, som nægtede og søgte fredhellighed i kirkerne, blev røget ud, lemlæstede, fordrevne eller ligefrem dræbt.

Så blev det almuens tur. Roskildekrøniken taler om »en så stor tvedragt blandt danerne, at hverken præsteskab eller folk har været stedt i større trængsel . . . « Borgerkrigen raserede Midtjylland og sørøverne de østjyske sogne. »Fra Ejderen til Vendsyssel lå landsbyerne øde«. Måske noget overdrevet. Men årsager havde man nok — når man boede i vidjeflettede, stolpebårne hytter eller bulhuse, til at bygge sig bedre værn.

Næsten samtidig lærte bønderne sig vekseldrift og trevangsbrug, som gav afgrøder så gode, som ikke før var set. Den gennemførte tiendelovgivning skæppede godt i de kirkelige kasser, og da befolkningstilvæksten tillige steg dramatisk, var der både

behov og økonomisk grundlag for et af historiens største byggerier.

Af goder og gru blev stenkirken til. Rundt om stavkirkerne lagdes kvadermurene op. Ved Vorgod kirke i Vestjylland har Elna Møller påvist, at det gamle langhus af træ stod endnu en tid sammenbygget med det nyopførte kvaderstenskor, mens resten fuldførtes omkring det. Messen kunne ikke suspenderes under byggeriet. De kraftigere stenmure lukkede sig bogstavligt omkring stavkirkerne, mens det emmede af sødtduftende røgelse over byggepladsen. Under gulvene afdækkes til stadighed sporene af de ældste kirkers muldne stolper.

Bygningsmasse, mur og motiv.

Sammenlignet med indiske templer eller det yngre, skulpturelt overdådige, gotiske kirkebyggeri, er den jyske kvaderkirke et almuehus, og mange gange aldeles blottet for udsmykning.

Men hvem laster pyramiderne for mangel på pynt?

Deres triangulære flader rejser sig mod himlen. I sig selv monumentale skulpturer. rer.

Det samme kan siges om den jyske granitkirke.

Dens murmasser er et sluttet hele og ofte i landskabet et kultisk vartegn. Men dens uldgrå, leverbrune, rødspættede, marmorerede eller flæskestribede kvadre — de lange, tonstunge og de højt oplagte små, er hver for sig et tildannet smykke.

Mandsslid og snilde har i forening anbragt disse sten i dobbeltskift ovenpå hinanden, spækket indvendig fra med mørtel og afslåede skærver, så de ikke vipper, og med en præcision, der ikke giver den mesterligt byggende mellemamerikanske urbefolkning meget efter, og underligt nok med de samme udstående buler, der også kan ses på kirkerne i Skarrild, Snebjerg, Lejrskov, Hedensted og Øster Nykirke. Fortrinsvis et midtjysk fænomen. Farvespillet i kvadrene var åbenbart tilstrækkeligt dekorativt for et flertal af mid-

delalderens kirkebyggere. Men stavkirkenes snitværk var ikke glemt.

Så snart en forvoven kvaderhugger havde lært sig at kløve og forme stenen til brugelige firkantede byggelementer, kunne det ske, at en ubændig herskelyst tog ved ham. Med spidshammeren tvang han det bløde liv ud af en genstridig klump. Han måtte gøre et billede. Nogle af dem lykkedes, som den fabelagtige portal ved Stjær — andre aldrig. Og nu sidder de der — de gode og de dårlige, undertiden hulter til bulter, og ægger eftertiden til at finde ud af, hvem der gjorde hvad . . . og hvornår?

John Ruskin gjorde i »Lectures on Art« opmærksom på hovedprincipperne for al god skulptur. For det første, at dens mester før noget andet overvejer massens arkitektur, og for det andet, at den indgives liv ved en brydning i fladen og ikke ved en mængde påhængte prydelige detaljer.

Når vi helt ser bort fra kirkens funktion som sikringsrum — et forhold, som vel ikke ligefrem kalder på æstetiske overvejelser, så må den jyske granitkirke siges, at være det bedst tænkelige eksempel på kunstnerisk renfærdighed.

Således er portalernes dekorative elementer som hovedregel blufærdigt indfældede i murværket, så de næppe ses, når sigtelinjen er parallelløbende med bygningens langvægge.

Den romanske billedhugger ikke alene anbragte sit »budskab« på en måde, som også var relevant for bygningens funktion, over og omkring dørene, hvor menigheden ved sin indtræden blev mindet om husets hensigt og opgave, men selve bygningens monumentalkarakter var en troens tale. Stenbillede og søjler måtte anbringes, så de ikke forstyrrede murmassernes majestæt og trykke ro.

Dog ser man enkelte steder, at dette princip er brudt. I Århus stift eksempelvis på kirkerne i Hasle og Vitved, hvor billedstenene forarbejdes til og indsættes i bygningshjørnerne. Samme iagttagelse kan gøres på domkirkerne i Slesvig og Ribe, og på

Medlemmer af Historisk Samsfund studerer murmassen med dens stenhuggerfelter på Skern kirke, nærværende undersøgelses udgangspunkt.

den eksklusivt billedforsynede Øster Starup kirke i Brusk herred. Men undtagelsen rejser uvilkårligt spørgsmålet: Er det samme mand, der sætter sig ud over en i det store og hele ubrudt regel?

Skal — skal ikke?

Ruskin fastslår i »Stones of Venice«, at arkitektur, som fordrer store flader af udekoreret væg, kan blødgøres af skulptur på hjørnerne, og nævner Dogepaladsets firkantede og bastante krop som eksempel på bygninger, der tildeler sine hjørner hoveddekorationen. Hjørneprydelserne i Hasle og Vitved er dog sekundære, men skikken er urgammel. Hjørneknopper eller kraftladede »horn« forekom på klassiske israelske altre. De ses gentaget som masker eller

uhyrer på romanske fontefødder, og da evangelierne flittigt omtaler Kristus som hovedhjørnestenen, må en hjørneplacering af billedkvadre forekomme næsten indlysende.

Imidlertid er de menneskeædende uhyrer på de nævnte kirker mere i slægt med stavkirkens drager end »hjørnestens-teologien«.

Uden at vide, hvad der har bevæget en middelalderlig stensnider til at udstille sin flid på bygningshjørnerne, er det vel alligevel en overvejelse værd at se nærmere på disse arbejder, for om muligt at påvise en forbindelse. Men i den henseende er eksperterne skeptiske, for ikke at sige afvisende.

På Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Randers 1961 talte Elna Møller om

»Den middelalderlige kirke som byggeplads«.

I foredraget redegjorde redaktøren af »Danmarks kirker« for en række afgørende kirkearkæologiske undersøgelser, hvis resultater blev nøglen til den viden, der fremdeles danner grundlag for vor opfattelse af skiftet fra stavkirke til stenkirke.

Men samtidig rejste taleren tvivl om, at »en fortsat jævnføring af monumenter i bygmesterskoler på grundlag af en mere eller mindre overfladisk lighed, eller et fællesskab med hensyn til enkelte dekorerede led, kan bringe klarhed over, hvem der byggede kirkerne, eller hvem der lod dem bygge«.

Denne skepsis er også gældende i dag.

Men når Elna Møller fortsætter med at fastslå, at det ikke nytter »at tage en detalje, det være sig vindue, dør eller sokkel ud af helheden, og på dette grundlag hæfte bygninger på samme bygmester« er det, at eftertanken melder sig.

Skal . . . skal ikke?

Vil det ikke for amatøreren være en anmasselse overhovedet at sætte spørgsmålstegn ved det, som p.t. er »god latin på bjerget«.

Når det alligevel er blevet et: Skal! må det samtidig understreges, at de her anførte overvejelser må betragtes som både foreløbige og summariske, — en arbejdshypotese, som et spørgsmål til faghistorikere med fundamentalt bedre forudsætninger end amatøreren.

Stenbrudsleverancer eller lokalarbejder.

Selvsagt må det tages i betragtning, at kopiering kan forekomme. Dengang, som nu, var der mestre, hvis arbejder blev genstand for efterligninger, ligesom der også — specielt på Gotland — fandtes regulære værksteder, hvorfra der foregik en veritabel eksport af fonte, søjler og kapitæler. Elna Møller anfører »to søjler med særlige baser og kapitæler i Roskilde domkirkes museum«. »Fuldstændige paralleler findes i

Skåne, på Gotland og langs hele den tyske Østersøkyst, og de er anbragt i bygninger, der garanteret intet andet fællesskab besidder«. »Iøvrigt har f. eks. også arkæologiske fund, der viser, at de specielt tildannede hvælvesten af rhinsk tuf, som er benyttet på Ribeejeren, udgik fra bruddet som færdigvare«.

Forestillingen om »centralværksteder« finder Elna Møller også bekræftet af engelske kilder, hvoraf fremgår, »at dekorerede detaljer til en kirke eller en anden bygning jævnligt bestiltes færdigarbejdede fra et stenhuggeri eller stenbrud«.

Ovenstående iagttagelser må siges at være indiskutable, men når det herefter siges, at nøjagtig tilsvarende forhold i reglen har været gældende for landsbykirken i Danmark, melder tvivlen sig.

Ikke, at fjerntleverancer ikke forekommer.

Wesersandstenen, som er brugt i Vamdrup, må være tilkommet via Ribe, og en udbredt thylandsk fontetype kan muligvis også henføres til et fælles værksted, men der er gode forklaringer på, hvorfor Ribedomen fik sine sten som importvarer.

Marsken er blottet for kamp, og da de nødvendige stenmasser transporteret over land ville være en yderst besværlig affære, valgte bygherrerne at lade danske skibe medtage den rhinske tuf i ballast direkte til Ribe fra nederlandske havne. Den relativt let håndterlige gotlandske kalksten indbød også til storfabrikation. Men i Jylland fandtes for det første ingen stenbrud, og dernæst var markstenene uhåndterligt tunge og vidt spredte.

Selv om den ved Viborg Domkirke fungerende byggehytte sikkert har været beemandet med fremragende stenhuggere, ville det være forbundet med dobbelt arbejde først at samle og slæbe materialerne ind til byen, for dernæst at fragte de tilhuggede elementer ud i oplandet, ja, helt ud til kystsovnene i øst og vest.

En besigtigelse af Viborgdomen yder ingen hjælp. Dens bygmestre forsvandt på det nærmeste sporløst ud af historien. Kir-

kens kvadre stammer fra Udevalla i Sverige og blev først brudt i forbindelse med kirkens fatale rekonstruktion i årene 1864-76. Kun i apsis står resterne af originale mure med et par billedkvadre, som ikke hæver sig over gennemsnittet.

Det er endvidere ikke muligt i egnene rundt om Viborg at påvise andre fælles træk end de ofte omtalte søjleportaler.

Intet er da heller til hinder for, at ideen har bredt sig fra byggepladsen i stiftsbyen, men hverken motiver eller teknisk bearbejdelse har en sådan homogenitet, at de med blot nogenlunde sandsynlighed skulle kunne stamme fra samme værksted.

Mackeprang har med sine fortjenstfulde arbejder ment at kunne lokalisere værksteder til både Århus og Grenå. Således mener han omkring Bogense, Assens og så langt borte som i Angel at kunne genkende en fontetype, som har hjemme på Djursland »og med sikkerhed kan siges at være hugget der«.

Et værksted med halvfærdige fonte og bunker af granitafslag, som man fandt dem ved Fagared Kyrka i Halland, har man dog aldrig kunnet påvise herhjemme.

På sporet.

Naturligvis var det i middelalderen muligt at transportere selv overordentlig tunge sten over lange afstande, og specielt da, når der var slædeføre og tilfrosne søer, men hvorfor gøre det? Når stenhuggerne selv kunne bevæge sig fra byggeplads til byggeplads og finde det materiale, de havde brug for, på stedet.

Martin A. Hansens medrivende skildring af bygmesteren, som indfinder sig i landsbyen med hele sit sjak, er imidlertid nok mere en digters vision end holdbar historie.

Billedhuggeren behøvede ikke nødvendigvis at være identisk med bygmesteren, hvis der overhovedet har været en sådan. Stensvende med nogen erfaring kunne komme til og gå fra byggepladserne, mens andre blev, de lokale folk, bønderne, som

udenfor såtider og høsten lærte sig at tumle og kløve de genstridige sten.

På baggrund af en undersøgelse foretaget i 1983 og 84 fortrinsvis omfattende murværket i 691 jyske og 23 nordfynske kirker er jeg kommet til den opfattelse, at den forrygende kirkebygningsperiode mere har været præget af et kryds-og-tværs-gående teamwork bestående af vandrende fagfolk og forhånden-værende lokale kræfter — end af egentlige mestre.

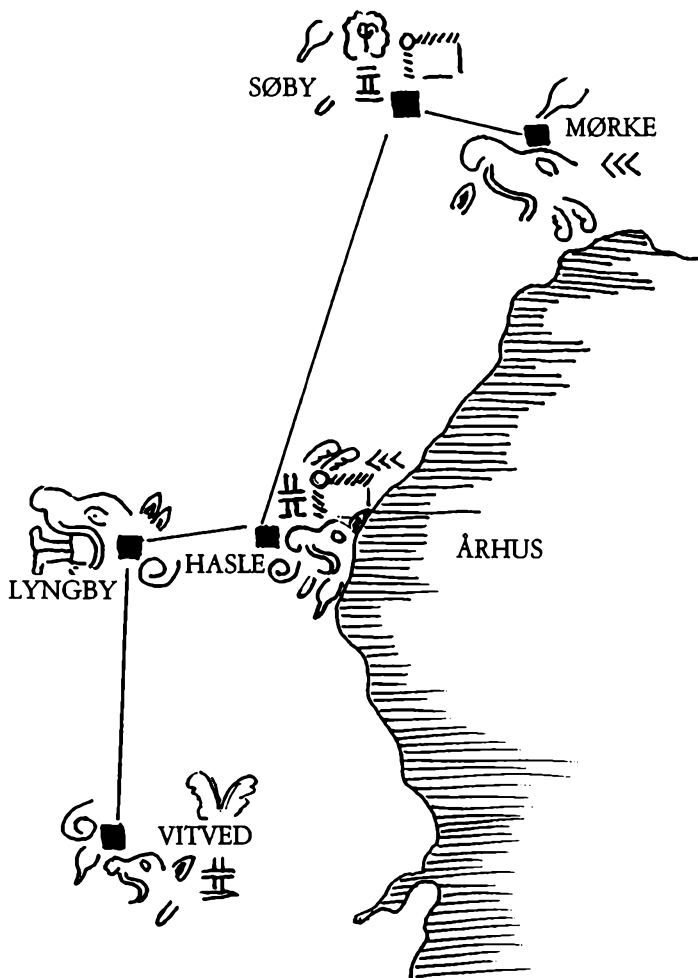
Til fagfolkene regnes fonte- og billedhuggerne samt de, som instruerede i sokkel- og kvaderhugning. Fontehugger og portalmester kunne udmærket være samme mand, som det tydeligt er tilfældet i Todbjerg nord for Århus, men der kunne også være et par stykker om samme portal eller samme font. Havde en mand lært sig at hugge billeder kan man følge ham fra sted til sted, uafhængig eller i følge med andre.

Identificering er problematisk, men ikke umulig. Nærmest ville det være, om værkterne var signeret, eller kvadrene forsynede med bomærker, som det er tilfældet i Frankrig, Tyskland, England og på Gotland. Jyske stenhuggere ruttede ikke med autografer. Vi kender kun et par navngivne, men endnu en del kan spores ved nærlæsning af deres arbejder og andre markeringer.

Her vender vi os igen til hjørnестenhuggeren i Hasle og Vitved. Mackeprang noterer sig i værket »Jyske Granitportaler«, at »de fra et og samme værksted stammende løver i Mørke, Lyngby og Hasle« hører til »veteranerne«, altså de stenarbejder, som tidligt blev forbundet med hinanden. »Beviset herfor er de akaiserende ranker, der i fællig med løverne smykker de to sidstnævnte kirkers portaler«.

Som tidligere antydte stiller jeg mig skeptisk over for værkstedstanken, men ikke til Mackeprangs iagttagelse, at der her må være tale om arbejder fra samme hånd. Ikke alene rankerne, men også en række andre karakteristika som de skarpe tovsnoinger, flet- og pomphaler, stumplemmer,

Snabelløve-buggeren

Forlem
 Løvepoter
 Snabel og læbegab
 Ranke
 Øre

Flethale
 Pomphale
 Markante ribben
 eller
 klædesfolder
 Stumplermer
 Skarpsnoning

markante folder og andre egenskaber, der — som vist på illustrationen — tillige knytter Vitved i syd og Søby i nord til denne stenhuggers arbejdspladser langs Århusbugten.

Forestiller vi os, som Mackeprang gør det, et værksted i Århus, ville der kunne tegnes den nydeligste vifte ud til modtagerkirkerne, men hvorfor lader samme værksted sig så ikke spore til bykirkerne eller, hvad der ville have været mere nærliggende, omkredskirkerne i Vejlbj, Skejby, Tilst, Åby, Beder eller Malling?

Hertil kan naturligvis indvendes, at de nævnte kirker måske allerede var opført, da snabelløve-huggeren var på færde. Der går jo mindst fire generationer af stenhuggere på den romanske byggeperiode.

Men der kunne også, som vist på tegningen, være tale om en zig-zag vandring til de den gang aktuelle arbejdspladser i enten nord eller sydgående retning, til fem byggerier eller omtrentligt, hvad en mand kunne nå at overkomme, hvad jeg mener at kunne påvise også andre steder i Jylland.

Lad det endvidere være fastslået at forbindelsen mellem disse fem kirker på Århusegnen ikke alene hviler på stenhuggerens motivvalg: Den glubske løve — og heller ikke på rankerne.

Mackeprang og andre har ganske vist i deres systembygninger gjort sig adskillige tanker om »forbindelser« fra jyske byggepladser til fjerntliggende forbilleder på grund af motivsammenfald. Man har således villet mene at portalhuggeren, som gjorde fuglene på Ørum kirke, Sdr. Lyng herred, personligt skulle have hentet sig indtryk af det tilsvarende motiv fra Lund i Skåne.

At udefrakommende stenmestre eller hjemlige håndværkeres kendskab til større kirkebyggerier i udlandet kunne være inspirerende, når granitten skulle tages under behandling i det jyske, er nærliggende.

Romerkirkens internationale struktur var oplagt fremmede for udveksling af erfaring og ekspertise, men det er nok rigeligt

at forestille sig, at landsbykirkebyggere skulle være fagfolk med erfaring fra fjerntliggende byggehytter.

Givet har der været nogle få, men de provinsielle stenhuggere, og det må flertallet af de jyske skulptører siges at være, var bare folk med opladt sind og godt håndlag. For at få ideer til udsmykning behøvede de heller ikke at rejse det halve Europa igennem. Umiddelbart havde de den gamle stavkirkesnidners motivverden for øje, hvor de så kom, og hvad den romanske stil angik, kunne de hente vejledning — eller, hvad der nok oftere var tilfældet, lade sig sige af præsterne, hvilke billeder, der skulle fremstilles. Læse kunne vel de færreste stenhuggere, men de hellige billeder i præsternes illuminerede bøger kunne de både se og gengive. Derfor ser man det samme motiv dukke op igen og igen — selv over store geografiske afstande. Eksempelvis har vi Majestas Domini i Karup ved Viborg, i Vestervig, i Landet på Tåsinge, i Voer på Djursland og i Dallerup ved Silkeborg, som til forveksling kan ligne hinanden, uden at de derfor behøver at have nogen anden indbyrdes forbindelse ud over, at forlægget kan have været det samme.

Selv pengestykker var mulige forbilleder. I det mindste er det påfaldende at se, hvor ofte stilelementer fra datidens mønt går igen i den jyske granit.

Men tilbage til snabelløverne ved Århus.

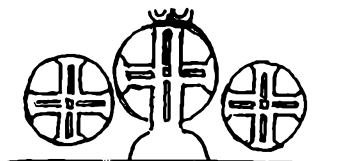
At uhyrer i kirkekunsten fremstilles som menneskeædere er så ofte og så spredt forekommende, at motivet alene er uden »beviskraft«. Men indtrykket af den anvendte teknik og de mange overensstemmelser i figurative detaljer bliver sammenlagt med motivvalget så overbevisende, at det nu begynder at ligne noget. Billedet forstyrres dog i Hasle af stenarbejder, som må forbindes med andre håndværkere. Vi ser heller ikke, hvad jeg ville kalde en »ren« bevægelsesretning mellem Vitved og Mørke, og endelig, hvad der afholder mig fra at garantere sammenhængen: Der findes ikke på nogen af de nævnte kirker så meget som

Danske mønter og granitmotiver

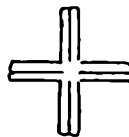
Knud den Store 1018-1035
Viborgmønt.

Tympanon i Linå
Nordportal.

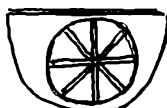
Gjern
Tympanæ.

Erik Emune 1134-1137
Roskildemønt.

Vinderslev
Kapitel s.p.

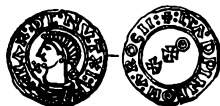
Hardeknud 1035-42
Ålborgmønt.

Vinderslev
Kapitel s.p.

Hardeknud 1035-42
Århusmønt.

Forstørrelse

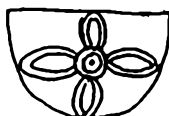
Kapitel og base
Portal. Spørring v/ Lisbjerg.

Magnus den Gode 1042-47
Lundamønt.

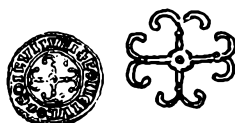
Sall, Houlbjerg
S.portal kapitæl.

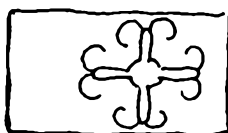
Hørup, Lysgård
N.portal kapitæl.

Hardeknud 1035-42
Århusmønt.

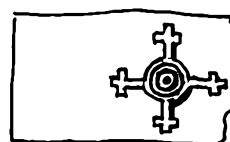
Tørring, Skodborg
Kvader dekor.

Svend Estridsen
1047-75 Slagelse.

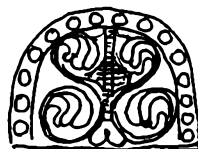

Lem, Salling
Kvader dek.

Valdemar I 1157-1182
Ukendt norrøjysk møntsted.

Sjørsløv, Lysgård.

ét eneste stenhuggerfelt, så vi ad denne vej kan hente støtte for vor antagelse. Den må altså nøjes med prædikater: »Overvejende sandsynlig: Samme mand«.

På kryds og tværs

Allerede i Virved-Mørke huggerens færden ligger en antydning af teorien om kryds- og tværs gående teamwork. På byggepladsen indfandt sig folk fra andre byggepladser, stenhuggere med forskellige specialer, og forenede sig med det på stedet samlede sjak af lokale arbejdsvillige.

Et sådant bemandingsmønster kan lidt firkantet opstilles således:

Kvaderhuggere : Aaaac Bbbbd Ccccc Dddd
 Portalhuggere : E F G

Korbuehuggere: H I

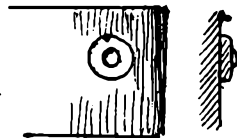
Sokkelhuggere : A b c k

Fontehuggere : E L M N

A B C og D er professionelle, a b c d lokale medhjælpere. Vi antager, at de hypotetiske kirker Vesterhede og Nørrehede påbegyndes nogenlunde samtidig. I Vesterhede virker den professionelle kvaderhugger A, som lærer aaa og c at kløve og

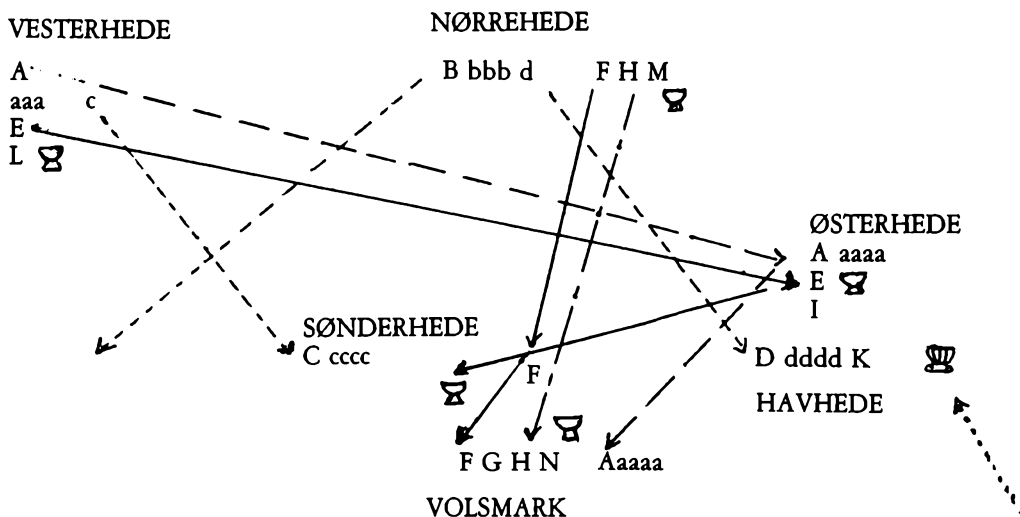
tildanne stenen. I Nørrehede er det B, som oplærer bbb og d.

Ved disse kirkers færdiggørelse har hjemmebønderne aaa og bbb gjort deres, mens c, nu som uddannet C, og d, alias D, drager til henholdsvis Sønderhede og Havhede. De igen antager sig lokale medarbejdere: cccc og dddd. A og B fortsætter til lignende opgaver. A til Østerhede og Volsmark, og medvirker således ved tre kirkers tilblivelse, sådan som det er det faktiske forhold med mærket ved Tømmerby, Klim og Vester Torup kirker i Vester Hanherred, Thy.

Portalbyggeren E følger med A til Østerhede.

F bygger portaler i Nørrehede, Sønderhede og nordportal i Volsmark.
 G hugger sydportal og tympanon i Volsmark.

Korbuchuggeren H i Nørrehede fremstiller også kragbåndene til Volsmark, og I arbejder i Østerhede.

Sokkelhuggeren b i Nørrehede gør også kvadre. A gør soklen i Vesterhede, Østerhede og Volsmark, C i Sønderhede, mens K virker i Havhede.

Fontehuggerne L M og N fremstiller lokale fonte. Portalbyggeren E lurede kunsten af hos L i Vesterhede og gjorde derefter fontene i Østerhede og Sønderhede, mens Havhedefolkene importerede deres font fra Gotland.

De på pladserne arbejdende sjak variede i antal, alt efter forholdene, men byggehold på en seks til 15 mand, tømrere og blytækkere medregnet, må antages at være normen, anslået ved udskillelse af fire-fem forskellige kvaderhuggere gennem optælling og analyse af stenhuggerfelter og andre markeringer på kirker, hvor denne teknik er flittigst anvendt.

Desværre er netop Århus Stift et af de fattigste områder på stenhuggerfelter, og bemærkelsesværdigt nok forekommer der bortset fra en fugl i hautrelief på Lyngby kirke ikke et eneste felt på kvadrene i Vitved, Hasle, Søby eller Mørke, så ad denne vej kan vi ikke hente yderligere oplysninger.

Tager vi blot en smule længere mod nordvest — ikke langt fra Randers, bliver billedet et helt andet.

Her kan vi afprøve ovenstående krydsog-tværs teori på virkeligheden, og hertil skal vi benytte os af stenhuggerfelterne, et indtil nu stedmoderligt behandlet emne.

Stenhuggerfelterne som sporhunde

Det var et studiebesøg på Gotland i efter sommeren 1983, der udfordrede min nysgerrighed. Nogle af de gotlandske kirker er

forsynede med indristede bomærker, der gør det muligt at følge stenhuggerne.

Fandtes mon tilsvarende på jyske kvaderkirker?

Jagten gik — og særligt intensivt i månederne april, maj og juni 1984 blev murværkerne afsøgt for uregelmæssigheder, registreret og optalt.

Bemærkelsesværdig mange stenhuggerfelter findes på kirkerne i Thy, og strækningen ned over Mors og Salling til Randers er også velforsynet, mens Vendsyssel i den henseende er næsten interesseløs. Djursland er ligeledes så godt som »pletfri«. I Århus Stift skal vi vesterud eller til Hads herred for at finde nogle få stenhuggerfelter. Først sydligere — i et bælte fra Hedensted og indover Midtjylland — optræder disse tilretninger igen.

Felterne kan have snart sagt alle dimensioner og former. Håndværksmæssigt vurderet er de ligeledes af stærk svingende kvalitet. Nogle forekommer »uldn« og ubehjælpssomme, mens andre er omhyggeligt udførte og nærmere sig, hvad man kunne kalde dekoration, en arbejds glæde, som kirkebyggerne på Mors tydeligt har hengivet sig til.

Der er altså ikke tale om bomærker.

Allerede for godt 100 år siden bemærkede J. B. Løffler i »Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder«, at der »I enkelte kvadre findes små, svagt fordybede figurer af højst forskellige former, hvis oprindelse man så vidt vides ikke har søgt at forklare sig. Efter nærmere at have undersøgt en række af disse figurer« kommer Løffler til den slutning, »at de ene hidrører fra, at der under arbejdet er sprunget fliser af stenene, hvorefter man da har omdannet de skjæmmende fordybninger til en art dekorative former.« s. 110.

Løffler så ret. Stenhuggerfelterne er tilretninger af fejlslag eller brist i materialet. Så at sige overalt er det muligt at påvise revnedannelse eller afslag i bunden af felterne. Alligevel fortjener disse bearbej-

delser en nærmere undersøgelse. Her, som i alt andet håndværk, har der nemlig udviklet sig traditioner og arbejdsmetoder, som lader sig udskille fra hinanden.

Naturligvis er de simple former i overtal. Kvadrat, rektangel og cirkelslag gentages landet over. Men selv disse kan have en lokal identitet, hvilket frister til større opmærksomhed end det hidtil har været tilfældet.

Ved at sammenholde karakteren af disse mere eller mindre personlige arbejder viser der sig nemlig hist og her nogle interessante geografiske sammenhænge, som giver anledning til spørgsmål. Således forekommer omkring Tjele Langsø og i Salling et kvadernærke, som jeg for en ordens skyld kalder »regnbue«.

På Røgen, Dallerup, Låsby og Linå kirker i Århus Stift har vi en serie kvadratfelter.

Lige vest for Randers findes en afklaret og ualmindelig rent tilhugget cirkeltype. »Spyblade« kan iagttages i Vandfuld herred, på Mors og i Thyland de nydeligste hestesko, mens det sydlige Jylland har stenhuggerfelter, der ligner skosåler af middelaldertype.

Ud over tilretningerne byder kvadrene også på andre oplevelser. Dobbelt- og tredobbeltringe i Ulfborg herred og Sydsalling, og iøjnefaldende, båndprydede storbuler på flere kirker langs Vestkysten. Herudover byder kun Nørrejylland fra Århus og nordud på godt et halvt hundrede skaktavl, hvoraf de eneste to, som er fremskydende fra kvadren sidder på Spørring og Mejlby kirker i Århus Stift. Hertil kommer utallige store og små masker samt figur- og billedristninger af alle slags.

Enkelte kirker eller egne udmærker sig ved et usædvanligt stort antal felter. Her er der tale om rene lokalforeteelser. Men også de kan give os fingerpeg om sammenhænge, der så vidt vides tidligere kun har været genstand for flygtig interesse.

Der kan imidlertid for den, som får lyst til at jage stenhuggermærker, være grund

til at tage sig i agt for andre typer af be- hamring. Jævnligt forekommer der således skålformede fordybninger i kvadrene. Det vil som oftest være bronzealder skålmærker, der har »overlevet« som helligtegn indsat af de gamle håndværkere i den nye kulturelle sammenhæng i kirken.

Undertiden støder man på flere skåle, fem stykker i samme sten. Da kan der være tale om oprindelige olielamper, der ved ombygninger blev anbragt i murværket, enten fordi de nu passede i hullet, eller fordi de så interessante ud. På samme måde gik det i utallige tilfælde med vievandskar og romanske alterbordsplader med de deri nedfældede helgengrave. Alene i Himmerland sidder der relikviegemmer på kirkerne i Klejtrup, Gislum, Sdr. Kongerslev, Komdrup, Sønderup, Veggerby og Sønderholm, for slet ikke at nævne de mange steder, hvor fragmentariske eller hele romanske gravsten tjener som vægfyldte.

De morsomme dobbelt- og tredobbeltringe på Borum kirke, Århus Stift, der er beslægtede med ringene på nordvestjyske kirker, skyldes ikke en forfløjen stenhugger. Det er værnetegn taget i arv fra snitværket i de ældre stavkirker, hvoraf vi har nogle eksemplere fra Norge og Gotland.

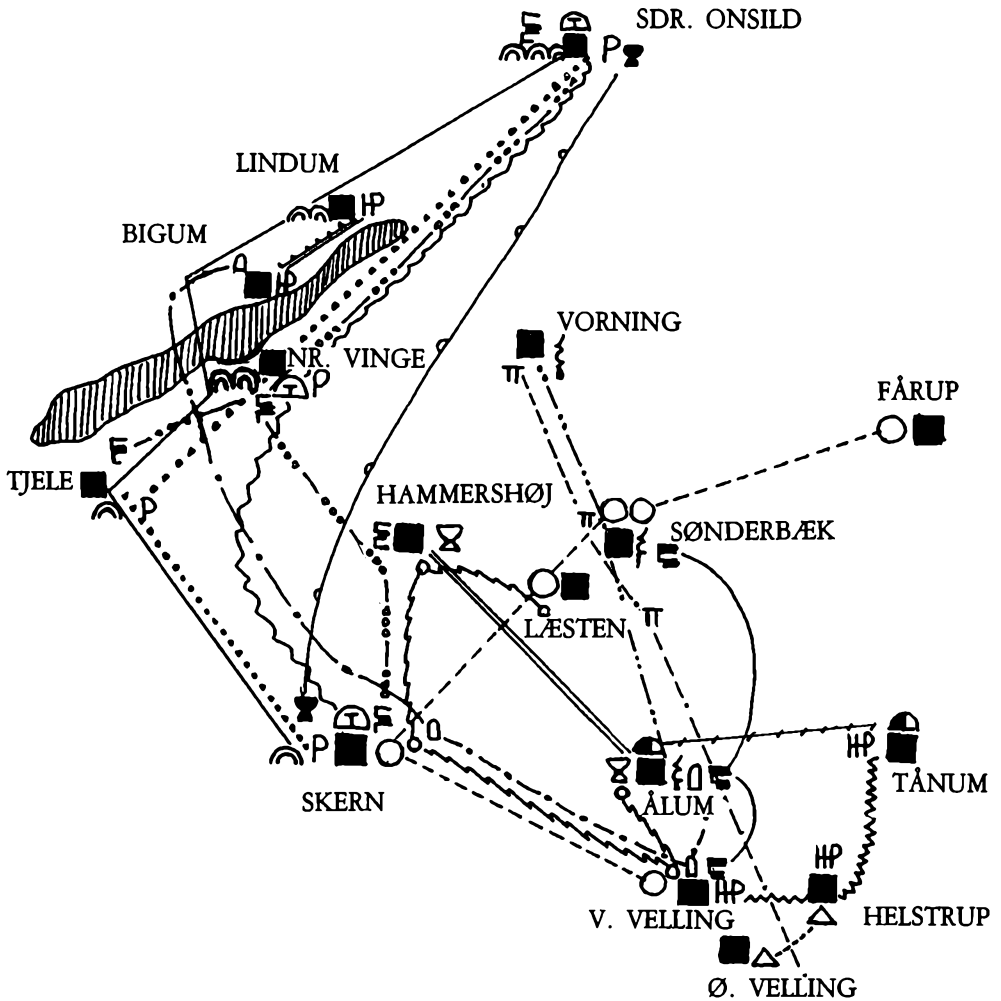
Endelig er der kløvemærkerne, som altid sidder i kvaderkanterne eller i rækker over stenfladen, men også de kan give anledning til interessante sammenligninger. Således må Skødstrup og Søby kirker i Århus Stift ud fra de brede kløvespor antages at være rejst af de samme stenhuggere.

I hælene på stenhuggerne.

Når vi kaster et blik på kirkerne i Randers vestereg, vil vi der blive rimeligt rustet med materiale.

Her ligger Skern kirke så nogenlunde midtvejs på den gamle færdvej til Viborg. Den er velforsynet med granitarbejder, som tilmed tyder på to byggestadier, og dertil er der 13 stenhuggerfelter — de to på korets østmur, seks på langhusets nord-

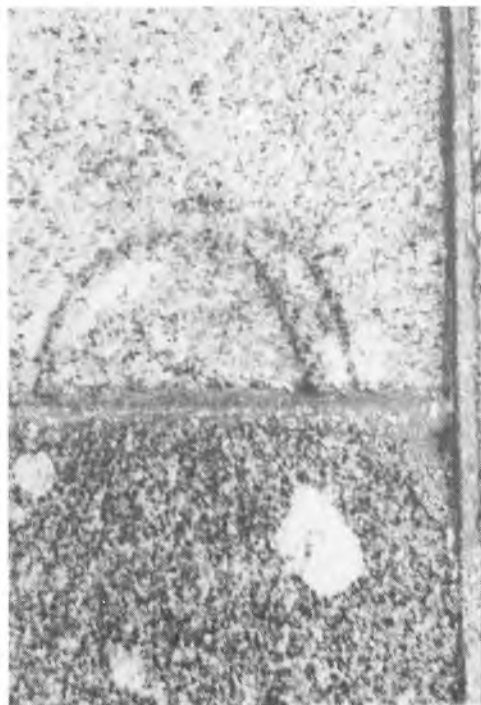
Stenhugger vandringer på Randers vesteregns

Kvaderhuggere:

- △ Triangulus
- Cirkulus
- Cirkulus Minor
- ☉ Regnbue
- ⊕ Tympanonhugger I
- ⊖ Tympanonhugger II
- P Portalhugger I
- HP Portalhugger II
- HP Portalhugger III
- Vindueshugger

- Kragstenshugger I
- Kragstenshugger II
- || Skråkantsokkel
- TT Sokkelhugger II
- ξ Sokkelhugger III
- Fontehugger I
- Fontehugger II
- Vitten
- Sabro herred

Regnbuesvenden lægger en rundstav omkring sit halvcirkelformede afslag. Skern kirke.

Cirkulus kendes på et fortræffeligt håndslag. Skern kirke.

mur, fire på sydmuren og et på vestmuren.

Tre af disse kan tilskrives en »regnbuesvend«. Endvidere kan der påvises to cirkel-svende, her kaldet Cirkulus og Cirkulus Minor, samt endnu et par stykker. Udelukket er det naturligvis ikke, at de pågældende svende også har lavet tilretninger af anden karakter.

Aldeles afgørende for undersøgelsen er det, at almindelige kvadre er forarbejdet på stedet. Dette skulle dog afslagsskærverne i murfylden garantere. Derfor, når der på flere kirker kan påvises identiske felter, må vi også med stor sandsynlighed være i stand til at følge stenhuggerne i hælene.

Men ingen må vi være på vagt.

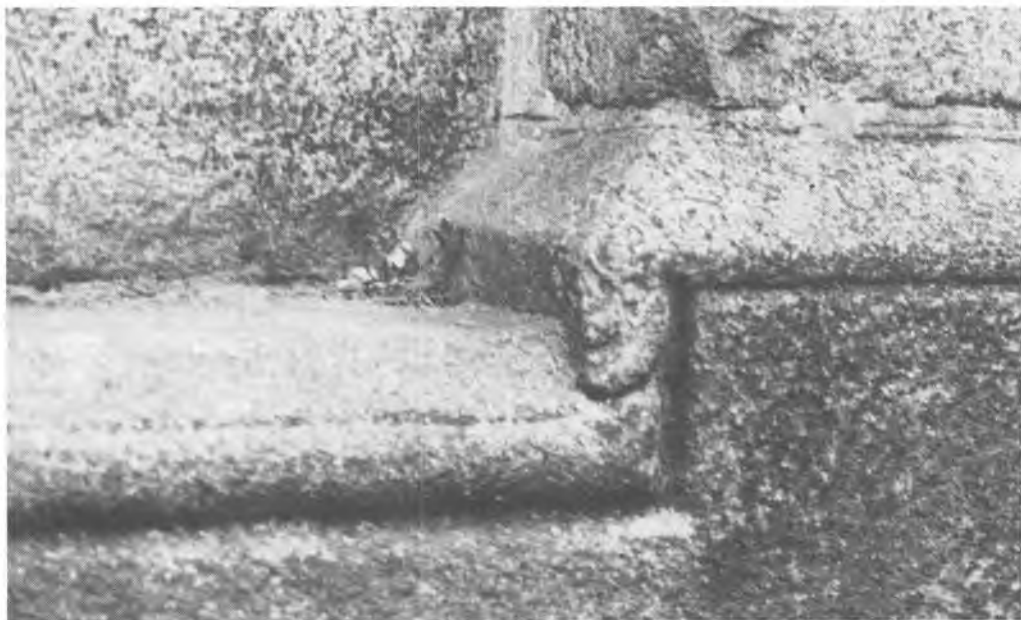
Det nytter ikke udelukkende at forlade sig på kvadrematerialet i tårne, våbenhuse eller evt. senere tilføjede korsarme. Da vil der nemlig ofte være tale om tilførte kvadre fra nedbrudte kirker. Men er der

overensstemmelse mellem kirkebygningens øvrige stenhuggerfelter og de på tilbygningerne forekommende mærker, er der naturligvis intet til hinder for at antage, at f. eks. materialet fra en nedrevet vestmur er indgået i tårn- og våbenhusbyggeriet.

Først identifikationen.

Regnbuesvenden lægger en rundstav omkring sit halvcirkelformede afslag. Hans kvadre er at finde på Skern, Tjele, Nørre Vinge, Lindum og Sdr. Onsild kirker. På de senere anbringer han dobbeltbuer og slår sig rigtig løs på den sidste med tredobbelte og firedobbelte buer. Omkring Tjelesøen kan han altså have medvirket ved opførelsen af fem kirker.

En anden regnbuesvend, men kun med enkelt eller dobbeltbuer kan lokaliseres ved Vorde, Fiskbæk og i Sallingland. Han virker ved et tilsvarende antal kirker.

Skern kirkes tærskelsten er forsynet med små hoveder på hjørnerne.

Cirkulus kan fra Vester Velling have bevæget sig over Skern, Læsten, og Sønderbæk til Fårup. Retningen kan naturligvis også have været den modsatte, men igen er der tale om yderst sandsynlige afstande for en vandrende svend, som ikke udelukker tanken om fast bopæl på egnen.

Cirkulus kendes på et fortræffeligt håndelag.

Cirkelføringen er ren og fast, relieffet plant.

Feltet på Skern kirkes vestgavl i 1. kvadrant over sokkel har en diameter på 10 cm. Det samme har feltet i Læsten. De repræsenterer samme fornemme udførelse, som forekommer dobbelt på våbenhuset i Sønderbæk, men der med en diameter på 15 cm. I Vester Velling på sokkelstenen i sdr. korbuevange vælger han en diameter på 18 cm, men med samme nydelige, let skrånende affalsning.

Cirkulus Minor bevæger sig mellem Vester Velling, Ålum, Skern, Hammershøj og Læsten. Hans figurkonturer er uldne, reli-

effet som regel lavere og diameteren mindre. Cirklen kan bule, tilmed nærme sig det ovale og har slet ikke Cirkulusarbejdets faste karakter. Ved Helstrup og Øster Velling arbejder Triangulus.

Portalhuggerne

Tager vi Skern som udgangspunkt, kan vi følge portalhugger I, der udmærker sig ved kraftige karmstene forsynede med halvsøjler og ristninger, som markerer kapitæler og baser. Portalernes tærskelsten er omhyggeligt udførte og forsynet med små hoveder på hjørnerne.

Portalhugger I bevæger sig som regnbuesvenden mellem Skern, Tjele, Nørre Vinge og Sdr. Onsild. En af portalvangerne i Nørre Vinge er endog forsynet med dobbelt regnbue, hvorfor man kan begynde at overveje, hvorvidt portal- og kvaderhugger er samme mand.

Den gennem tiderne ved ombygninger mishandlede Tjele kirke har ingen løvetympanon, men sydportalen har karmsten

forsynede med halvsøjler og antydede kapitæler nøjagtig som Sdr. Onsild og Nr. Vinge. Nordportalen derimod viser ingen fælles træk med, hvad vi ellers har set.

Portalhugger I kendes umiddelbart på løvefremstillingen i dybt relief og kraftig rundstav om tympana. Skern kirkes nordportal prydes af dobbeltløver, som mødes i »tungekys«. Motivet gentages over syddøren i Sdr. Onsild, som også har løveprydet tympanon på nordsiden, men her kun med et enkelt tungerækkende dyr. I Nr. Vinge præsteres også dobbeltløver over sydportalen, mens norddøren afspises med flad overligger, men med vanger og halvsøjler af typen, som umiskendeligt peger på portalhugger I.

Over dobbeltløverne i Sdr. Onsild har portalhuggeren anbragt et malteserkors, som interessant nok gentages på foden af døbefonten, der med sin enkle, usmykkede kumme har så megen lighed med fonten i Skern, at også de kunne tilskrives portalhuggeren, selv om dåbskarrene er stedmoderligt behandlede set i forhold til de gedigne portaler. Derimod er stenhuggeren, som leverede løvefontene til Ålum og Hammershøj en ganske anden.

Portalhugger II, der har fremstillet de sjældne topstykker som maskeprydelser på halvsøjlerne ved Bigum og Lindum kirker, har i Lindum haft følgeskab af regnbuesvenden. I samme forbindelse er det værd at bemærke sig disse besynderlige stolpehoveders lighed med hjørnemasken på søndre korbue-kragbånd i Skern, og at stolpehuggeren i Bigum også har fremstillet døbefonten til samme kirke. Den er forsynet med en ganske vist halvt afslået maske med samme drag som stolpehovederne.

Portalhugger III, som arbejder ved Tånum, Helstrup og Vester Velling kirker, afslutter sine halvsøjler både oppe og nede i et par tapper, som giver formen en let og stængelagtig karakter.

Tympana i Tånum og Ålum har fælles motiv: »Flugten til Egypten«, men de forekommer at være selvstændige arbejder.

Skern kirkes nordportal prydes med dobbeltløver som mødes i »tungekys«.

Karmstenschugger I kan følges fra Skern via Hammershøj, Tjele og Nørre Vinge til Sdr. Onsild.

Karmstenschugger II træffes i Vester Velling, Ålum og Sønderbæk.

Profilerede vinduesbuer forekommer i Ålum, Vester Velling, Skern, Nørre Vinge og Bigum.

Endelig bemærkes, at et flertal af de nævnte kirker er forsynede med en ordinær skråkantsokkel, men Vorning, Sønderbæk, Læsten og Vitten i Sabro herred synes sammenknyttede af en sokkelsvend, som pyntede sine sten med pi-agtige eller parallelløbende ristninger. Sokkelhugger III arbejder mere sofistikeret med en karnistype på kor og apsis i Vorning, på langhus og kor i Ålum, samt våbenhuset i Sønderbæk.

Indtegnes alle disse forbindelser på kortet, får vi et mønster af kryds- og tværsgående bevægelser, som allerede anskueliggjort i det foregående teoretiske eksempel.

Fra Skern, hvor de fleste linjer løber sammen, kan der påvises en række nordgående, næsten sammenfaldende bevægelser. En del af arbejdssjakket synes her at have slået følge til kirkerne omkring Tjelesøen, hvis vi da ikke skal tillægge samme mand flere opgaver, end vi har gjort. Andre stenhuggere har før eller efter arbejdet på Skern kirke virket på byggepladserne længere østerude.

Selvølgelig kan rækkefølgen diskuteres, men bevægelsesmønsteret taler for sig selv.

Hvor mange var de så om rejsningen af en kirke?

Det kunne selvfølgelig veksle alt efter omstændighederne og byggeriets omfang, men prøver vi at vurdere arbejdsstyrken omkring Skern kirke, er der mulighed for, at regnbuesvenden er den samme som hugger nordportalen og fonten. Hertil kommer så kvaderhuggerne Cirkulus, Cirkulus Minor og et par stykker mere, kragbåndsmanden, et par tømrere og et par blytækkere (tækkemænd) eller omkring en halv snes mand.

Flere var de ikke, og der er ingen grund til at tro, at forholdet skulle have været stort anderledes andre steder i landet.

Det springende punkt i Skern er imidlertid en ældre portaloverligger, — et ormeslyng, der er beskrevet af Jens Velle i Skalk 1981 nr. 4, og som findes tilsvarende 11 andre steder på Randerseggen. Denne overligger sidder nu indmuret i kirkens vestgavl, degraderet til kvader. Formodentlig blev den udskiftet med løveportalen. Hvorfor får vi næppe nogensinde at vide, men at restaureringer eller kirkeudvidelser medførte, at ældre dekorationer måtte vige for nye er et kendt og hyppigt forekommende fænomen på Gotland. Så hvorfor kunne noget tilsvarende ikke også være indtruffet i Skern?

Men har vi ret i denne antagelse melder spørgsmålet sig, hvorvidt alle 13 stenhuggerfelter er lige gamle? Der er således intet i vejen for, at Cirkulus Minor eller et par af de andre tilhører første byggeperiode. Da falder antallet af kirkebyggere til en syvotte mand.

Med sådanne arbejdsstyrker på op til en halv snes mand, der måske også tog del i markarbejdet i så- og høsttider, og som næppe heller kunne arbejde i vintermånederne med andet end at slæbe marksten sammen til byggeriet, vil det være rimeligt

Maskeprydelse på halvsøjlerne ved Bigum og Lindum kirker minder om tærskelmaskerne i Skern.

at regne med en opførelsestid, der strakte sig over fire til fem år.

Når vi samtidig har indtrykket af, at de samme folk kun overkommer fem a seks byggerier, stemmer det også nogenlunde — datidens gennemsnitlige levealder taget i betragtning — med en arbejds-aktiv periode på en 25 til 30 år.

Spørgsmålet er nu, om man ved systematisk brug af stenhuggerfelterne som sporhunde også andre steder i landet vil kunne påvise sådanne forbindelser fra kirke til kirke, som det er tilfældet på Tjeleeggen.

Flere og mere indgående undersøgelser vil forhåbentlig yderligere kunne bidrage til vor viden om kvaderkirkernes opdukken i det danske land.

Et kalkmaleri i Linde kirke fra det 16. århundrede

Af F. Greibe

Linde er en lille landsby ca. 10-12 km, nord for Randers. Linde sogn, som består af Linde og størsteparten af Mejlby, udgør ca. $\frac{1}{3}$ af Tvede-Linde-Mellerup pastorat i Mariager-Nørhald provsti.

Linde kirke er romansk og som alle vore middelalderkirker en seværdighed i sig selv. Kirken er derimod ikke i særlig høj grad udstyret med spændende udsmykning eller inventar. Desto stærkere virker det meget ejendommelige kalkmaleri, som udfylder hele nordvæggen i koret. Motivet er en korsfæstelsesscene med to ryttere. Under tegnede har læst mange forklaringer på det gådefulde billede, men ingen af dem har været særlig tilfredsstillende, snarere temmelig overfladiske. De fleste tolkningsforsøg går ud på, at billedet er apokalyptisk, at det altså har noget at gøre med verdens undergang og dommedag, især som disse begivenheder er skildret i Biblens sidste skrift, Johannes Åbenbaring eller Apokalypse.

Det er nok muligt, at kalkmaleriet i Linde også rummer visse forestillinger om en

»endetid«; men ret forstået betyder apokalypse i bibelsk forstand »dommedag nu«. I både Det gamle og det nye testamente udvides den afsluttende dommedags betydning til nutiden og gør denne kvalificent, betydningsfuld, den nutid som bestandig bliver til fremtid. I denne forstand kan kalkmaleriet i Linde kaldes apokalyptisk. Det provokerer til stillingtagen og afgørelse. Kirkekunst er altid et led i forkyndelsen, aldrig blot dekoration.

I den fremragende lille bog »Jeg ser på kalkmalerier«, siges det, at billedet nok har motiv fra Johannes Åbenbaring kapitel 19 og 20. Her tales om én rytter på en hvid hest (kap. 19, v. II), som efterfølges af »himmelske hærskarer på hvide heste« (v. 14). Denne rytter er i kamp med »dyret og jordens konger« (v. 19). Men som nævnt er det svært at se nogen sammenhæng med de to ryttere i Linde. I bogen »De danske kirker« er det hele rodet håbløst sammen, når det hedder, at »på korets nordvæg er der en glimrende tegnet korsfæstelse, og på triumfvæggen fragmenter af en dom-

medagsfremstilling med apokalyptiske ryttere«. Maleriet på triumfvæggen forestiller opstandelsen af de døde, rytterne holder som nævnt til på korets nordvæg. Hvis man seriøst vil beskæftige sig med kirkekunst, især kalkmalerier, må man være meget forsigtig. Broby-Johansen skriver at billedet hentyder til skriftordet »Den som griber til sværd, skal omkomme ved sværd«. Men denne forklaring dækker kun en meget lille del af den samlede komposition, nemlig højre korsarm, som ganske rigtigt afsluttes med en hånd, der griber om et sværd. Jo, det er svært at beskrive kalkmalerier, jeg forsøger nu med nogen tøven og som absolut amatør.

Kalkmaleriet forestiller Kristus på korset. Han er tornekronet, øjnene er halvt tillukkede, Kristus er den lidende som på de gotiske krucifikser. Hovedet er bøjet mod venstre, set fra beskueren. Kristus ser altså ned på den venstre rytter, som rider på et højest ejendommeligt dyr. Nu må det endelig indskydes, at det vanskelige og samtidig særdeles spændende ved dette kalkmaleri er, at det er så rudimentært. Det er stærkt ødelagt af tidens tand, selv om det »kun« er fra 15. hundredtallet, og det fine ved maleriet er, at man ved kirkens restaurering i 1956 er gået yderst forsigtigt til værks. Kun det absolut sikre, og så i kalkmaleriet er restaureret. Beskueren

tvinges til at bruge både viden og ikke mindst fantasi. Belysningen betyder enormt. Gennem flere år har jeg betragtet maleriet lige før gudstjenesten, i sol og gråvejr, ved el-belysning og i skæret fra alterlysene, hele tiden afsløres nye detaljer.

Min »tolkning« begynder netop med det venstre dyrs mærkelige bagben, som ikke er af samme slags. Det højre bagben ligner en løvfod, det venstre ender i en oksehov eller klov. Også dyrets hoved er mærkværdigt, eller rettere »hoveder«. I. »Jeg ser på kalkmalerier« nævnes »en rytter med hel lanse og alterkalk, samt nogle hoveder med glorie«. En meget fin iagttagelse, som er yderst vanskelig at verificere. Det spændende er, at disse glorificerede hoveder allesammen sidder på det venstre dyr, som altså er et »firehovedet uhyre«. Man kan lige ane et menneskehoved, et fuglehoved, og et oksehoved, medens det fjerde hoved er helt forsvundet. Dette »misfoster« af et dyr har jeg set i en billedgengivelse fra det såkaldte »Hortus deliciarum« fra det 12. århundrede. Det venstre dyrs fire hoveder symboliserer de fire evangelister, Mathæus (menneske eller engel), Johannes (fugl/ørn), Lukas (okse) og Markus (løve). Det manglende hoved i Linde er altså et løvehoved, svarende til dyrets højre bagben med løvfoden. Det venstre bagben er altså en »Lukasoksehov«. De to forben, som er helt forsvundne, må altså have været et menneskeben (Mathæus) og et fugleben (Johannes). Højest besynderligt, man må vist glæde sig over, at kalkmaleriet er så medtaget. Jeg er ikke så sikker på, at maleriet i sin oprindelige form var et særlig smukt eller spændende syn. Det er det faktisk nu.

Hvem er så denne rytter? Oprindelig var pladsen til venstre for korset, stadig set fra beskueren, optaget af Maria, Jesu mor. Hun blev jo i den senere tradition til kirkenes moder, og derfor er det naturligt, at den venstre rytter er kirken, ecclesia, som rider fremad mod Kristus, båret af de fire evangelier. Ecclesia holder en sejrspane i

den ene hånd, og med den anden rækker »hun« en alterkalk frem for at opfange blodet, som strømmer ud fra den korsfæstedes side.

Hvem er så rytteren på den højre side? På denne plads stod oprindeligt Johannes evangelist, let genkendelig, fordi han i modsætning til de andre evangelister og apostle afbildes uden skæg. Ved sammenblanding med dommedagsscenen erstattes Johannes evangelist sommetider af Johannes Døber, som repræsentant for den gamle pagt. Atter senere fortrænges Døberen af symboler for jødedommen, synagogen. Den højre rytter er »synagoga«, som bliver symbol på den gudfjendtlige verden. Rytteren er blændet af et klæde, der dækker øjnene, hovedet er gennemboret af et sværd fra korsarmen. Dyret er meget elegant og meget velbevaret. Dets hoved har flotte horn, men benene er hakket næsten helt igennem og rytteren er på vej ned i et helvede, bestående af et ildsprudlende uhyre ved korsets fod. Symbolikken er i grunden ganske enkel og klar.

Kalkmaleriet rummer mange flere enkeltheder, som det kunne være spændende at skrive om, måske en anden gang. Lad mig slutte med en meget morsom figur, en stor fed gås, som hakker sig selv i brystet. Den sidder på toppen af korset og korresponderer med et underligt dyr i korets hvælving, et dyr som er »både fugl og fisk«. Et tilsvarende dyr findes i Tvede og Marie Magdalene. Det er bestemt ikke kedeligt og heller ikke særlig svært at studere kalkmalerier. God fornøjelse.

Kalkmaleriet er omtalt i:

R. Broby-Johansen: Den danske billedbibel, 1967, s. 192

E. Horskjær: De danske kirker, bd. 13, 1968, s. 170

N. M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, 3. udg. 1979, s. 285f.

Kirkesølvet i Djurs Nørre og Sønder Herreder – En oversigt

Af Tom Mortensen

I løbet af 1982 og 1983 besøgte jeg kirkerne på det østlige Djursland med det formål at registrere kirkesølv fra Grenaa's guldsmedværksteder. Det var derfor nødvendigt at undersøge samtlige genstande af sølv i kirkerne¹.

Når jeg herunder bringer notaterne fra besøgene videre, er det ikke min hensigt at foregribe det arbejde, der engang vil blive udført af medarbejderne ved Danmarks kirker. Men det kan være rimeligt at bringe en oversigt over kirkernes sølvinventar, og herunder vil jeg pege på nogle forhold, som er karakteristiske for kirkesølv i de to herreder, sådan som billedet tegner sig netop nu.

Kirkesølv er jo brugsgenstande, og som følge deraf sker der hele tiden forandringer med tingene gennem reparation, udskiftning, nyindkøb og gaver. I oversigten er der imidlertid ikke taget hensyn til, hvad der måtte være bortkommet, brændt eller solgt, men kun de genstande, som sogne-nes egne beboere kan se og benytte året rundt.

Materialet

I de østdjurske kirker findes kirkesølv af følgende typer: altersæt bestående af kalk og disk, oblatdåser, vinkander, et par vin-

øser samt en del små perforerede skeer til at fiske urenheder op af altervinen med. Til hvert pastorat hører desuden et såkaldt sygesæt bestående almindeligvis af kalk og disk, eventuelt en lille oblatdåse og en vinflaske. Sættene er beregnet til benyttelse ved besøg i hjemmene, på sygestuer og lignende, og sættene er derfor ret små af format og nemme at transportere.

Andre typer kirkesølv som dåbsfade og klokker til klingpunge findes ikke i de to herreder, ej heller stager, når lige undtages til firearmede små kandelabre fra 1930'erne i Grenaa Kirke.

Umiddelbart ser området altså ud til at være sparsomt forsynet med kirkesølv, men alle kirker har dog som minimum et altersæt, og alle pastorer ejer et sygesæt. Materialet indeholder imidlertid en rig variation både med hensyn til genstandenes alder og bevaringstilstand, hvilket omtales nærmere nedenfor. Til slut skal der peges på nogle specielle forhold omkring de guldsmedværksteder, som har leveret det ældre sølvinventar.

Kirkesølvets alder

Datering af sølv sker normalt ud fra guldsmedestempler, inskriptioner, form og stil samt evt. gennem arkivalske belæg. Den

mest præcise datering opnås naturligvis, dersom kriterierne peger i samme retning. Men kirkesølv er problematisk i denne henseende, fordi slitagen ofte har medført omfattende reparationer. Det er især tilfældet med kalkene, der som regel består af tre sammennittede enkeltdele — kop, skaft og fodstykke. Den mest sårbare del er koppen, der hele tiden tørres af efter brugen og let får buler eller revner. Der er mange eksempler på, at netop koppen er repareret, forhøjet eller helt udskiftet².

Når der her er foretaget en opdeling af det bevarede kirkesølv i grupper, er alderen altid fastsat efter den ældste del af genstanden. Iøvrigt er det sjældent, at en udskiftet eller fornyet del er stemplet med mærke for den guldsmed, som har foretaget reparationen. Her må man stole på inskriptioner eller stil. Mestermærker mangler desuden generelt på genstande fra før ca. 1600, og endelig må man tage højde for, at altersølvets stil er udpræget konservativ. En anonym kalk, der ser ud til at være lavet omkring 1600 bedømt efter stilen, kan såmænd godt være mere end 50 år yngre. Derfor skal fordelingen på de to første grupper i skemaet ikke opfattes altfor kategorisk.

	kalke	diske	oblatdåser	sygesæt	vinkander
Før 1600	6	4	1	2	
1600-1660	5	5	0	0	
1660-1700	8	6	3	0	
1700-1835	6	7	1	7	2
1835-1900	5	7	2	5	1
1900-	5	6	6	4	5

Bevidst har jeg lagt to »skæve« tal ind i skemaet, nemlig 1660 som betegner afslutningen af de ødelæggende svenskekrige, og 1835 som en omtrentlig angivelse af den tid, hvor landets økonomiske krise efter englænderkrigene nogenlunde var overvundet. Daterede genstande kan ligge ganske tæt op ad de valgte årstal og således ret tilfældigt blive placeret i en ældre eller yngre periode.

Men det er iøjnefaldende, at ikke min-

dre end 11 af samtlige kalke er udført før svenskekrigenes ophør. Østdjursland blev hårdt medtaget under svenskernes besættelse og de polske hjælpetroppers tilstedeværelse, og flere kirker blev hærget. Lægger vi restaureringsperioden efter den urolige tid til, er over halvdelen af de nu eksisterende kalke fra før 1700. Samme tendens ses for diskens vedkommende.

Derimod fremgår det ikke af listen, at der faktisk kun er bevaret 6 sæt (kalk og oprindelig tilhørende disk) fra før 1660. I de øvrige tilfælde er enten disken eller hele kalken erstattet af et nyere stykke. Som et eksempel kan nævnes sølvinventaret fra Gjerrild, Nørre Herred. Her findes stadig en disk fra ca. 1600, der tidligere blev anvendt sammen med en kalk fra 1490³. Kalken kom på museum i 1908, og der blev anskaffet en ny kalk, som bruges sammen med den gamle disk. Denne kirke har nu hele to sæt altersølv, idet et nyt sæt blev indkøbt i 1951, da kirken overgik til selveje.

Det ældste stykke kirkesølv i de to herreder er kalken i Homaa, Sønder herred, men kun fodstykke og skaft fra ca. 1350-1400 er bevaret, mens koppen er udskiftet i forrige århundrede⁴. Næstældst skønnes at være fod og skaft på Fjellerup kirkes kalk fra ca. 1400-1450, og dernæst kommer fod og skaft på kalkene i Feldballe og Enslev, der er udført af samme uidentificerede mester omkring 1500. Endnu reformatoriske er sikkert den rigt dekorerede ældste kalk i Ørum⁵ og det velbevarede altersæt i Voldby. Men alle de nævnte stykker er reparerede eller delvis udskiftede. De ældste, fuldt bevarede og urørte stykker kirkesølv i de to herreder er sygekalken i Grenaa, dateret 1585, og Feldballes oblatdåse, der må være udført omkring 1590.

Sygesættene er næsten alle nyere, flest fra 1800-tallet. Den gamle sygekalk fra 1585 i Grenaa er efter størrelsen at dømmes oprindelig en alterkalk og falder derfor lidt uden for gruppen. Det ældste sygesæt er

Altersættet i Homaa kirke, Sønder herred.

Kalken er i sin nuværende skikkelse 19,7 cm høj, men koppen er fornyet i forrige århundrede. Ny indsats med hælderud. De middelalderlige dele, nemlig fodstykke og skaft med nodus, er forgyldte. Disken er noget yngre, med rundet bund og firpas, i hvis hjørner der er drevet bladværk. Disken er forgyldt på over- og underside, og måler 13,7 cm i diameter. Ingen guldsmedestempler. (Foto: Kurt L. Jakobsen)

herefter sættet i Gjerrild-Hemmed pastorat, der kan anslås til tiden 1550-1600⁶.

Endelig er det påfaldende, at der har været så ringe ønske eller behov for at anskaffe nye altersæt i vort århundrede. Ovenfor er omtalt, hvorledes der er anskaffet nye sæt i Gjerrild, og i Ørum har man så sent som 1949 købt et helt nyt altersæt, fordi man ønskede at skåne det senmiddelalderlige sæt. Og i Hyllested var man nødt

til at købe nyt, da det gamle altersølv brændte sammen med præstegården i 1930. I 1959 indviedes en ny kirke i gammel stil i Stenvad, og hertil blev naturligvis indkøbt nyt altersølv.

Karakteristisk for 1900-tallets kirkesølv er ellers, at der er tale om suppleringer, således at kirkerne kom i besiddelse af mere end det strengt nødvendige. En lang række private gaver har således suppleret

Oblatdåse i Grenaa kirke

Højde: 6,2 cm, diameter: 10,5 cm. På låget tre adelige våben, nemlig for ejeren af Katholm og Hessel Jens Maltesen Sebested og hans to hustruer. Han blev gift med Else Skeel 1681. Hun døde 1682, hvorefter han giftede sig 1683 med Margrethe Rammel. Han solgte godset 1691 og rejste fra egnen. Mester: Christian Lemmich, Randers og senere Mariager. (Foto: Kurt L. Jakobsen)

altersølvet med vinkander og oblatdåser i Aalsø, Lyngby, Albøge, Fjellerup og Glæsborg kirker.

Giverne

I mange tilfælde kan man umiddelbart se, hvem der har skænket de hellige kar til kirkerne, fordi giverens navn og eventuelle våben er graveret på tingene. Det er naturligt nok ofte kirkeejeren, der også havde en vis pligt til at udstyre kirkerne efter forskrifterne. Men der er som allerede nævnt mange eksempler på, at menigheden eller enkeltpersoner har skænket kirken et styk-

ke sølvinventar. Det hændte også i ældre tid og kan belyses ved et par eksempler.

Anholt kirke er f.eks. blevet rigt udstyret gennem private gaver med både kalk og disk og vinkande, og også Grenaa kirkes sølvinventar er hovedsagelig kommet til på denne måde: sygekalken er ifølge indskriften skænket 1585 af mølleren i Grenaa Vandmølle, og oblatdåsen fra ca. 1685 er givet af den daværende ejer af møllen, der lå under herregården Hessel i Aalsø sogn. Møllens beboere hørte dog til Grenaa sogn. Endelig er vinkanden i Grenaa en testamentarisk gave fra en enkeltperson i

1790. Kun kalk og disk er formodentlig bekostet af bystyre og menighed.

Af kirkeejerne er der især grund til at nævne den på egen velkendte og sagnomspundne Hille Trolle. Hun havde fra 1681 og til sin død i 1722 patronatsret til mere end en halv snes kirker i de to herreder. Og næsten alt sølvinventar fra disse kirker — for så vidt det da er bevaret fra den tid — bærer indskriptioner, der vidner om hendes ejerperiode⁷.

Giverindskrifterne har naturligvis den såre verdslige funktion at fortælle beskueren eller brugeren, at giveren gennem sin donation viste sig som en god kristen, og dermed rejste giveren et mindesmærke over sig selv.

Denne vekslende mellem de sakrale og det verdslige kan også ses på anden vis. Vinkanderne i Grenaa og Anholt har tydeligvis oprindelig tjent profane formål, og det gælder også oblatdåserne i Lyngby, Tirstrup og muligvis Grenaa. Det skal dog bemærkes, at denne trafik ikke ses at have været benyttet i vor tid. Alt kirkesølvet fra 1900-årene bærer tydeligt »kirkeligt« design og er for størstedelens vedkommende købt gennem Dansk Paramenthandel, som er den institution kirkerne benytter, når der skal anskaffes nyt kirkesølv.

Bevaringstilstand

Når der er anskaffet så lidt kirkesølv i 1900-tallet som tilfældet er, kunne man få den tanke, at de ældre altersæt må være velbevarede. Det gælder som helhed, når man tager i betragtning, at der jo er tale om brugsgenstande, som har været benyttet i mange generationer. Oftest er kalkens kop dog blevet forhøjet eller udskiftet i nyere og allernyeste tid, og flere diske er blevet repareret eller forstærket.

Da ordningen med særkalke vandt frem — bl.a. af hygiejniske grunde — anskaffedes der til næsten alle kalke en indsats af sølv eller plet med hældetud, og de er alle bevaret. De fleste stammer fra 1920'erne og 30'erne. I et par tilfælde har man dog

valgt at lodde en lille hældetud på selve koppen. Det gælder kalken i Nimtofte og så sent som 1980 for Veggerslev.

Gennem disse ændringer af kalkens kop afspejles forandringerne i den måde, som altervinen er blevet brugt på. I førereformatorisk tid og endnu i 1500-tallet blev alene vinen indtaget af præsten direkte fra kalken. Først i den ortodokse lutherdom blev det almindeligt, at alle altergæsterne drak med. Og i slutningen af 1800-tallet begyndte man at benytte særkalke, hvoraf den enkelte altergæst nød vinen, der hældtes fra kalken. Derfor var hældetuden nødvendig, og indsatsene var den mest skånsomme løsning, fordi de ikke greb ind i den gamle kalks struktur.

Sygekalkene har i langt de fleste tilfælde undgået reparationer, men de er jo også i de to herreder forholdsvis unge, og desuden bruges de, i al fald nutildags, ret sjældent. Hjemmealtergang er ganske enkelt ikke almindelig mere, og i en del af sognene er sættenes eksistens næsten ukendt.

Tyngdepunkterne i det bevarede kirkesølv på Østdjursland er og bliver de mange veludførte og stort set uændrede sæt fra 1600-tallet: Glæsborg, Hammelev, Grenaa, Vejlby, Lyngby, Fuglslev, Nødager, Rosmus. Af 1700-tallets kirkesølv bør fremhæves sygesættet i Rimsø samt kalk og disk i Tøstrup fra 1794, der udmærker sig ved fornemt design og er meget velbevaret. Af 1800-tallets stykker rager det enkle, men meget smukke altersæt i Veggerslev og sygesættet i Lyngby op over mængden.

Guldsmedeværkstederne

Ser vi nærmere på, hvilke guldsmedeværksteder der i ældre tid leverede sølvstøjet til de to herreder, må vi holde os til de stempede stykker. Der viser sig straks nogle karakteristiske forhold:

- 1) Guldsmedene i Grenaa har næsten intet kirkesølv leveret.
- 2) Kirkesølvet i Sønder Herred er udført i Aarhus, mens Randers har leveret hovedparten af sølvet i Nørre Herred.

Sygesættet i Rimsø-Kastbjerg sogn, Nørre herred.

Kalken kan skrues fast på vinbeholderen, og en lille forgyldt disk danner låg over kalkens kop, hvorved der bliver plads til et par oblater under transporten. Sættet opbevares i samtidigt foderal af drejet træ. Inskription: Søren Jenssøn Broge. Kiersten Jensdaatter Øland. Deris Gave til Rimsøe og Cassberg. 1718. Højde i sammensat stand: 11,5 cm. Vægt: 165 gram. Mester: S. H. Buxlund, Aarhus. Stempel: Bøje bd. 2, 5882. (Foto: Kurt L. Jakobsen)

3) Suppleringer og ny erhvervelse fra 1800-tallet er i almindelighed købt i København, som til gengæld næsten ikke har leveret kirkesølv før 1800.

Sagt på en anden måde: op til ca. 1800 er kirkesølvet på Østdjursland udpræget fremstillet lokalt, dog ikke i den centrale købstad Grenaa, men derimod stiftsbyen Aarhus og den økonomisk og håndværksmæssigt dominerende købstad Randers.

Grenaa-guldsmedenes svage repræsentation er så meget mere iøjnefaldende, som vi véd, at selv små købstæder i ældre tid ofte leverede sølv til deres egen og oplandets kirker. I et område som Fyns Stift, hvor den altdominerende by var og er Odense, kendes der kirkesølv fra værkstederne selv i de mindste købstæder⁸. Det samme kan man konstatere ved at gennemse de hidtil udkomne bind af Danmarks Kirker, og nu senest er der i værket om Vardes guldsmede opregnet en lang række kirkesølv fra byens værksteder⁹.

Der kan selvfølgelig være flere forklaringer på dette fravær, og én af dem er nok, at Grenaa i lange perioder i 1600-tallet ikke har haft en guldsmed blandt sine borgere, og godt halvdelen af den ældre sølvbestand er jo som omtalt fra før 1700. Men naturligvis er mange ordrer blevet placeret i Aarhus, fordi den var stiftsby og fordi værkstederne der var vant til at fremstille disse store arbejder. Mange af de ustemplede reparationer kan selvfølgelig godt være udført i Grenaa, men det kan vi ikke fastslå med sikkerhed. Også Grenaa havde både i 1700- og 1800-årene solide guldsmede; det véd vi fra det profane sølvtøj.

Den nære købstad Ebeltoft var i ældre tid betydeligere end Grenaa, men den har tilsyneladende slet ikke spillet nogen rolle i denne sammenhæng, når vi da lige ser bort fra det kuriosum, at kalk og disk i Grenaa Kirke er udført i Ebeltoft!

Konkurrencen har altså stået mellem Aarhus og Randers, og her har de geografiske forhold muligvis spillet en rolle. De to herreder skilles af det nu udtørrede Kolindsund, og i ældre tid betød denne indso-

et ganske markant skel mellem folk nord og syd for sundet. Ville man over land fra det ene herred til det andet, måtte man passere Grenaa eller helt ind til indsnævringen ved Sivested og Kolind. Skellet spores stadig nu og da i de »vindfødtes« holdninger og talemåder.

Der findes p.t. faktisk kun to stykker Randers-sølv i Sønder Herreds kirker. Det ene er Lyngbys oblatdåse udført af guldsmed Lemmich i Randers, men som allerede nævnt er den formodentlig oprindelig en profan pudderdåse fra Hille Trolles sølvkammer og kan være erhvervet på det tidspunkt, da hun og hendes første mand ejede godset Meilgaard i Nørre Herred. Det andet stykke er kalken i Tirstrup fra 1770.

Omvendt ser vi kun få stykker gammelt Aarhus-sølv i Nørre Herreds kirker. Kalk og disk i Hammelev umiddelbart nord for Grenaa er skænket af stedets præst 1671 og udført i Aarhus. Pastoratets sygesæt fra ca. 1850 ligeledes. Men derudover findes der af sikre Aarhus-arbejder kun sygesættet i Rimsø fra 1718. Den sengotiske kalk i Enslev og kalken i Feldballe bærer uidentificerede stempler, der tyder på samme værksted. Vi véd, at Aarhus Hospital i gammel tid havde jordegods i begge de to sogne, og når vi desuden véd, at Feldballes oblatdåse er udført i Aarhus, kan der gættes på, at de to kalke skal tillægges et guldsmedeværksted i Aarhus.

Det overregionale kirkesølv fra 1800-årene er helt domineret af københavnerguldsmedene, nemlig fire sygesæt, fire kalke og tre diske samt to imponerende stykker fra hofjuvelér Dragsteds værksted i Glæsborg kirke: en vinkande og et oblatskrin i skønvirkestil fra 1899. Fornyelsen eller udskiftningen med københavnske arbejder er især kommet Nørre Herred til gode, men de fleste af disse 1800-tals arbejder er ret ordinære og uinteressante.

Det er dog værd at lægge mærke til, at de nye kirkeejere i 1800-tallet placerede ordrerne i København og dermed svigtede provinsen. Måske er det en følge af, at

næsten alle godser og dermed kirker på det østlige Djursland skiftede ejerslægter i forrige århundrede efter de omfattende gods-slagtninger. Nye folk kom til udefra, og muligvis har de også på denne måde ønsket at markere sig som moderne godsejere.

Og hermed vil jeg slutte denne oversigt. På et par væsentlige punkter dækker den nuværende bestand af kirkesølv de forestillinger, der almindeligvis hersker omkring de to herreder førhen. Den stærke koncentration af kirkesølv fra stiftsbyen understreger egnens isolerede status og peger samtidig på, at lillebyen Grenaa som handels- og håndværkercentrum i et ellers stort opland led under stagnation til langt op i forrige århundrede. De mange bybrande og besværlige trafikforhold både land- og søværts var medvirkende til, at byen længe forblev et lille tilbagestående sted uden økonomisk styrke.

På den anden side kan vi måske i dag takke byens og egnens armod for, at der er bevaret så meget af det veludførte kirkesølv fra 1600-tallet. Først omkring 1800-tallets midte kom der gang i den økonomiske udvikling. Og netop ved denne tid ser vi moderniseringstendenser slå igennem også på kirkesølvs område med anskaffelsen af de københavnske arbejder.

Guldsmedemestre

På listen er optaget samtlige stykker udført før 1900. Ved dateringen af de enkelte stykker har fremgangsmåden været følgende: Københavnske arbejder er fastsat efter årstallet i Københavns bymærke. Provinsarbejdernes alder er fastsat med præcist årstal, dersom genstanden bærer et sådant indgraveret. Ustemplede og udaterede stykkes alder er angivet med omtrentligt årstal bedømt efter form og stil. Efter hver guldsmed er angivet hans funktionsperiode, sådan som den er fastsat i Bøjes værk om danske guldsmede. En del af arbejderne er allerede optaget i Bøjes værk¹⁰.

AARHUS

Augustinus Jacobsen (1587-?): Oblatdåse i Feldballe med sekundær datering 1706.

Søren Poulsen (1613-1641): Kalk i Aalsø med ustempled disk.

Cl. Sørensen (1661-1687): Kalk 1651 (!) i Nødager, kalk ca. 1670 i Lyngby, kalk 1671 i Hammelev. Diskene til disse kalke er ustemplede, men sikkert også udført af ham.

I. H. Plumb (1684-1721): Kalk 1691 i Fuglslev, kalk 1694 med tilhørende ustempled disk i Anholt.

L. C. Wild (1679-1704): Kalk og disk i Kolind.

S. H. Buxlund (1714-1739): Sygesæt 1718 i Rimsø.

C. C. Hansen (1812-1847): Sygesæt 1825 i Aalsø, sygesæt 1825 i Vejlbj.

N. H. Wendelboe (1836-1866): Sygesæt i Hammelev, propske i Lyngby.

C. G. A. Wolf (1850-1867): Sygedisk i Tirstrup.

C. Juul (1881-): Kalk og disk 1888 i Albøge.

K. F. Svinth (1893-): Sygedisk og sygeoblatdåse i Feldballe, propske i Nimtofte.

RANDERS

Chr. Lemmich (1674-1688): Oblatdåse i Grenaa, oblatdåse med sekundær datering 1700 i Lyngby.

C. P. Høvring (1767-1782): Kalk 1770 i Tirstrup, kalk og disk 1794 i Tøstrup.

Jørgen Friss (1774-1790): Kalk 1807 med tilhørende ustempled disk i Karlby (enken drev værkstedet).

N. P. Høvring (1782-1818): Kalk og disk i Veggelslev, sygekalk i Nimtofte.

Peder Kragh (1812-1845): Oblatdåse 1815 i Karlby.

N. B. Mørup (1813-1850): Sygedisk i Nimtofte.

J. H. Momme (1830-1884): Sygesæt i Fjellerup.

W. B. Creutzberg (1833-1868): Sygedisk i Anholt (stempel utydeligt).

GRENAA

N. L. Juul (1845-1852): Disk 1846 i Fuglslev, kalk i Nimtofte. (Juul arbejder som guldsmed i Randers 1853-88).

J. B. Møller (1850-1895): Sygeoblatdåse i Aalsø, fodstykket til kalken i Vejlbj.

Chr. Fordsmand (1894-1914): Disk i Karlby.

EBELTOFT

Simon Nielsen (1630-1643): Kalk med tilhørende ustemplet disk i Grenaa.

M. A. Wendelboe (1842-1895): Koppen på kalken i Kolind.

KØBENHAVN

J. G. Høderich (1760-1783): Vinkande KM 1765 i Grenaa.

J. C. Etzerodt (1811-1837): Sygesæt KM 1824 i Lyngby.

J. Malmberg (1815-1846): Kalk KM 1840 med tilhørende disk i Kastbjerg.

J. G. Struntze (1820-1847): Sygekalk KM 1820 i Tirstrup.

C. C. F. Schrøder (1825-1865): Kop til kalk i Rimsø KM 1851, kalk KM 1852 i Hemmed, kalk og disk KM 1854 i Ginne-rup, sygekalk og sygedisk KM 1863 i Veggerslev.

V. Christensen (1856-1899): Kalk og disk KM 1868 i Hoed.

A. Michelsen (1841-1877): Sygekalk og sygedisk KM 1851 i Ørum.

A. N. Dragsted (1854-1898): Sygekalk og vinbeholder KM 1865 i Anholt, vinkande og oblatkrin KM 1899 i Glæsborg.

HELSINGØR

J. P. Lyngsøe (1776-1801): Vinkande med KM 1783 i Anholt.

ROSKILDE

J. C. F. Fordsmand (1869-1895): Oblatdåse 1889 i Anholt.

ODENSE

Anders Jensen (1674-1710): Sygekalk med datering 1724 i Karlby.

Stemplede, men uidentificerede

Anonym: Kalk og disk i Feldballe, kalk og disk i Enslev. Begge kalke sengotiske.

Anonym: Kalk i Ebdrup ca. 1550-1600.

Anonym: Kalk i Ørum omkring 1500.

Anonym HE: Kalk og disk dateret 1683 i Glæsborg¹¹.

Anonym NM: Kalk i Rimsø dateret 1713.

Ustemplede (diske henhørende til stemplede kalke undtaget)

ca. -1500: Kalk i Homaa, kalk i Fjellerup. 1500-1600: Kalk og disk i Voldby ca.

1550, sygesæt 1550-1600 i Gjerrild, sygekalk 1585 i Grenaa, disk ca. 1600 i Gjerrild, disk ca. 1600 i Hemmed, kalk og disk ca. 1600 i Rosmus.

1600-1700: Kalk og disk ca. 1670 i Vejlbj, disk ca. 1630 i Ørum, disk ca. 1700 i Feldballe, sygedisk ca. 1700 i Grenaa.

1700-1800: Oblatdåse ca. 1700 i Tirstrup, disk ca. 1750 i Fjellerup, disk ca. 1760 i Nimtofte, sygekalk ca. 1760 i Feldballe, kalk og disk ca. 1790 i Villersø.

HENVISNINGER

1. Der er gjort notater om den enkelte kirkes sølvinventar, dets inskriptioner, alder, mål, tilstand, guldsmedeværksteder. Samtlige præster takkes herved for deres hjælp og for den tid, de ofrede på besøgene.
2. Problematikken er nærmere beskrevet i værket om kirkesølvet i Fyns Stift, nemlig Finn Grandt-Nielsen: Fynsk Kirkesølv, Odense 1983, side 13-14.
3. Kalken er omtalt og foden afbildet i Historisk Årbog for Randers Amt 1951, side 91-93.
4. Homaa kirkes kalk har en tydelig parallel i Albæk kirke ved Randers for skaftestykkets vedkommende (se Erik Skov: Om Albæk kirkes alterkalk, Historisk Årbog for Randers Amt 1964, side 100-103). På Avernakø findes en kalk, hvis fod og skaftestykke er meget lig Homaas, og denne kalk dateres til ca. 1350-1400 (se Fynsk Kirkesølv s. 41).

5. Ørums ældste alterkalk bærer en indskrift, som ifølge Regin Prenter er et vers af sakramentalhymnen *Lauda Sion Salvatorem* forfattet af Thomas Aquinas (brevveksling i Ørum præstegård). Kalken er renoveret og forhøjet ca. 1670 og ved den lejlighed signeret med et guldsmedestempel, der tillægges guldsmed Jørgen Stilche i København.
6. Gjerrild-Hemmed pastorats sygesæt er beskrevet og afbildet i Nørre Djurs Egnarkivs årsskrift 1983 side 36-37.
7. Hun er omtalt nærmere af forfatteren: Fru Hille Trolles kirkesølv, trykt i årbogen Grenaa og Omegn før og nu, årgang 1983 side 51-53.
8. Jævnfør Fynsk kirkesølv side 14. Om disse forhold på Vejleegnen kan blandt andet henvises til Per Winge: Matthias Winge, guldsmed i Vejle 1764-94, Kbh. 1980, side 67-73.
9. Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmede på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870. Varde Museum 1983. (Kataloget s. 120 ff.)
10. Chr. A. Bøje: Danske guld- og sølvmedemærker før 1870.
Bind 1: København, redigeret af Bo Bramsen, 1979.
Bind 2: Købstæderne, redigeret af Sven Fritz og Finn Grandt-Nielsen, 1982.
11. Glæsborgs kalk og disk er ganske vist dateret 1683, men dateringen er sekundær. Begge dele er stemplet lidt utydeligt, men efter alt at dømme er sættet udført i Oslo omkring 1640. Stemplet genfindes i H. Grevenor og T. B. Kielland: Guldsmedhåndverket i Oslo og Kristiania, Kristiania 1924, side 391, og i denne bog er afbildet en kalk, der har stor lighed med Glæsborgs.
Dateringen 1683 hører sammen med initialpar for Hille Trolle og hendes netop afdøde 1. mand. Hun var datter af Niels Trolle, Norges statsholder og lensmand på Akershus.
Hvis tilskrivningen holder stik, er Glæsborgs altersæt de eneste i de to herreder, som ikke er fremstillet i det nuværende Danmark.

Mogens Christian Thranes udsmykningsarbejder i Randers Hospitals Kirke og Støvringgård Klosters Kapel

Af Merete Bergild og Jens Jensen

Maleren Mogens Christian Thrane (1697-1764), der en årrække var bosat i Randers og førte stort hus der, var søn af kontrafejer Jens Jensen Thrane (1666-1736) og født på Fussingø Mølle¹.

Han blev døbt i Ålum Kirke og båret til dåben af et familiemedlem på godset² og opkaldt efter den i 1694 afdøde ejer af Fussingø Mogens Christensen Skeel. Selv fik han i 1731 oprettet fæstekontrakt med den daværende ejer af Fussingø³.

Den sidste gang Thrane omtales i forbindelse med Ålum er i 1739, da han fik en datter døbt i kirken.

I den tid Thrane boede i Ålum udførte han en række kirkedekorationer rundt om i Jylland. Hans tidligst kendte arbejde er en altertavle i Vrå Kirke, Børglum Herred fra 1722.

Mere interessant er de bevarede interiører i Viborg Sdr. Sogns Kirke, hvor stolene blev dekorerede før 19. dec. 1735, og Nørup Kirke, Vejle Amt, hvor det tilskrevne arbejde — stolene — sikkert blev malede omk. 1737. Horsens Klosterkirkes stole er ligeledes dekorerede, men signeret og da-

teret 1738. I disse tre tilfælde er tildekorationen benyttet ortodoksiens sindbilleder⁴.

Desuden udførte han hovedalterbilledet i Børglum Klosterkirke og muligvis også resten af dekorationen i 1727, samt den nuværende altertavle i Vestervig Kirke fra 1735, der oprindeligt stod i Viborg Domkirke.

Thrane malte også portrætter. I 1732 udførte han f. eks. et billede af provsten ved Randers Klosterkirke Joseph Brinchman. Således havde Thrane altså forbindelse til Randers, også før han 12. dec. 1741 købte Slyngborggård.

Gården blev købt på en auktion, der blev holdt efter storhandelsmanden fra Horsens, Peder Thomesen Bering. Denne havde ejet et større antal ejendomme både i og omkring Randers, bl. a. Dronningborggården, hvor auktionen holdtes.

Thrane var med allerede i juni 1740 som underskriver på konditionerne for auktionen sammen med formynderne for Berings tre efterlevende døtre, J. Rodenborg og G. de Lichtenberg, begge rigmænd fra Horsens⁵.

M. Chr. Thrane: Selsportræt med Frederik IV. Kunstneren søger Kongen om stilling. Med venstre hånd peger han på den attråede hofklædning, det ydre symbol på kongelig ansættelse. I højre hånd holder han bønsskriftet: »Hielp for/Jesu Dyre/Död/Naadig Konge/Giv mig /Brød«. Gouache for 1730. Rosenborg.

Lichtenberg havde tidligere været Thrane patron i forbindelse med arbejderne i Nørups Kirke og Horsens Klosterkirke.

Selve auktionsskødet er ikke fundet tinglyst, men da Thrane solgte gården igen d. 18. okt. 1747 til den forhenværende fuldmægtig på Støvringgård, Peder Lund, blev der tinglyst skøde d. 8. juli 1748⁶.

Heri blev gården nøje beskrevet. Den var »beligende imellem Randers Vester og Nørre Porte, som er aldeles indlugt i sin bygning« (4-længet) »stuehuset bestaaer af 16ten fag eet loft høyt med qvist over og Kaaber Knap derpaa, øksen eller Koehuset bestaaer af 14 fag huus med boesser og der udi afdeelt faarestie og vognhuus, lade husset bestaaer af 13ten Bindinger. Det vester Huus bestaaer af 14ten fag, med et stald Kammer, Stalderum til 8te Heste samt Borger stue med 2de Kamer og Brøger Huus. Til samme gaard liger een med steen Dige indhægned Toft, med fiske = Damme udi, og en apparte der ved indhægned frugthauge fiire eng holmer i Randers fiord dend første ligende neden for Broen ved Anders Mammens. I fæste havende Laxsegaard Synden for samme, noget længere neden for, liger 2de holmer hvorved een Laxse gaard Lille gaard kaldet, er til hørende — Dend 4de Pille Holmen kaldet, længere Synden fra, hvor ved findes een Rende som ellers kaldes Lort = Hullet og af arrilds tiid været skils misse imellem Christrup enge og bem^{te} Piile holme alle ligende synden seils dybet. Eet Russe stade, beligende neden for Broen paa dend Norder side af seil dybet, imellem Hospitals Prestens Holm paa dend synder og dronning borg enge, kaldet Bielerup Kiærs paa dend nordre side; og en Laxse gaard i bemelte Randers Fiord som ovenmelt er Lillegaard kaldet Lige ledes beligende neden for broen i dend strøm, som gaar synden for seil Dybet med ald anden herlig hed og Rettighed for dend Summa Danske Courant Klingende Mynt 2150 Rd¹».

Kort tid, efer Thrane havde købt Slyngborggård, tog han borgerskab i Randers, d.

11. dec. 1742 som skildrer og købmand. Købmandskabet nedlagde han dog allerede d. 13. feb. 1743 for alene at ernære sig som maler og af gårdens avl⁷.

På mandtalslisten til ekstraskat udfærdiget d. 10. sept. 1743 står der under nr. 231: »Mogens Christian Thrane Skildrer, paa Slyngborggaard-haver 6 Børn, 1 svend Niels Tannum, 3 Dreng Niels Petersen og Jørgen Gylding og Niels Bering, huilken sidste sagdes ikkun at haves paa Forsøg« (lærlinge) »1 Avlskarl Jørgen Jacobsen, og en Gaards Karl Christen, som til først kommende Michels Dag qvitterer 2 Piger Kirsten og Marie saa og 1 barne Pige Anne Jacobsdaatter — 4 hæste, hvor af en staaer Parat til Kongens Tieneste⁸.

Thrane forlod sikkert Randers i 1748⁹. Han flyttede antagelig til Ørsted, thi dér var han fadder ved en barnedåb i 1750, og nævntes da som indbygger i landsbyen¹⁰. Hans hustru Beate Laursdatter Laurberg beholdt dog sin stol i Sct. Mortens Kirke efter bortflytningen. Den havde hun fra 1743 indtil sin død i 1752¹¹. Hun blev begravet d. 16. maj 1752 i Ørsted som »Seign. Mogens Christian Tranes hustru af Ørsted«¹².

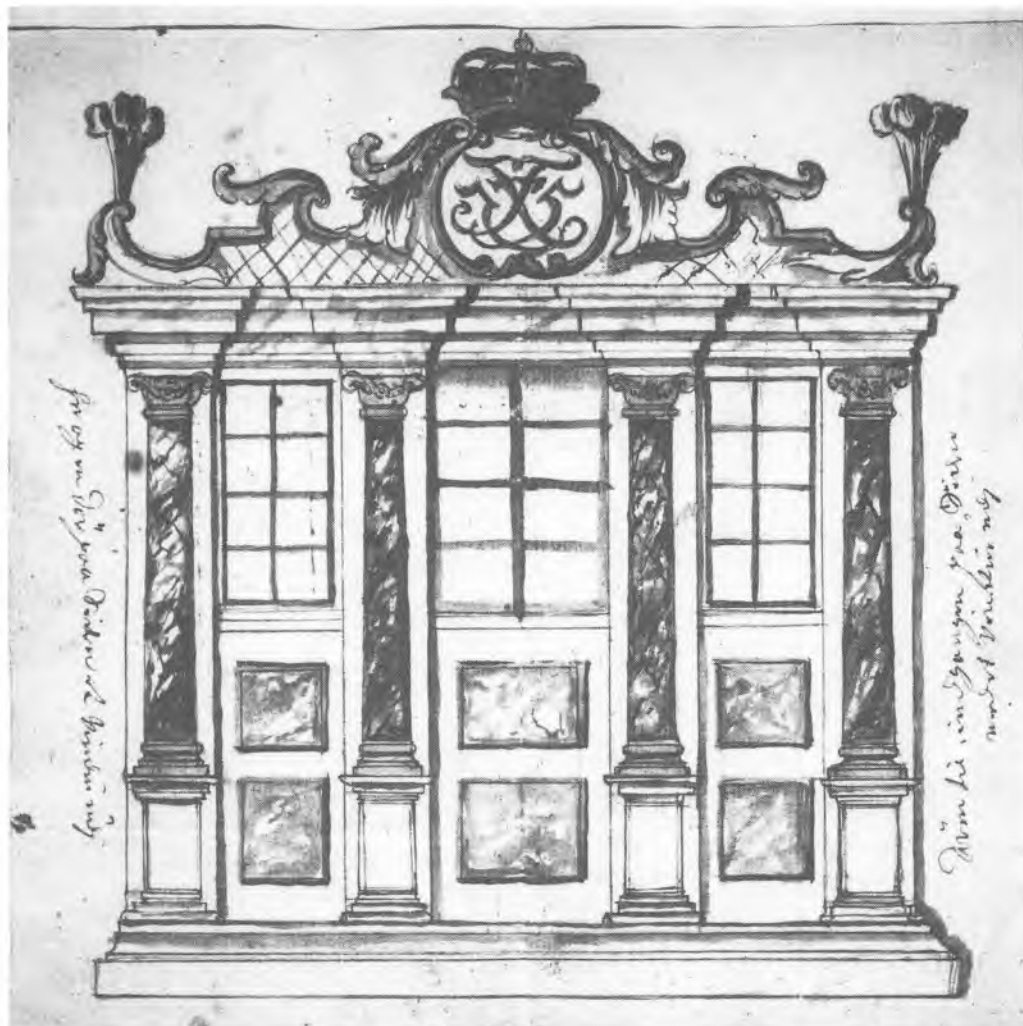
I maj 1753 blev Thrane trolovet i Viborg Domkirke med Judithe Juliane Buch og viet d. 1. aug. samme år¹³, men først d. 10. december 1754 fik han borgerskab i Viborg¹⁴.

Randers Hospitalskirke

Randers Hospitalskirke blev i årene 1747-48 restaureret og nyudsmykket sammen med en del af det øvrige hospital. Af denne udsmykning findes nu kun altertavlens maleri af Den sidste Nadver samt to malede våbenskjolde.

Men et righoldigt kildemateriale, samt nogle tegninger kan give et godt billede af kirken i 1700-tallet og af den mester, der stod for arbejdet, Mogens Christian Thrane.

Den nuværende Hospitalskirke stammer fra den gennemgribende ombygning og istandsættelse, som hele hospitalet gen-

M. Chr. Thrane: Tegning til en lukket stol i Randers Hospitalskirke. LAN.

nemgik under kgl. bygningsinspektør professor Walther i 1863-69.

I forbindelse hermed blev en del af hospitalet nedbrudt, og de nye bygninger blev opført efter en tilbagerykning fra gaden. Denne ændring medførte bl. a., at kirken måtte flyttes fra sin oprindelige plads, der var, hvor to af hospitalets fløje mødtes.

Fra en restaurering, der foregik 1821-22,

kendes en række detaljerede kilder til belysning af, hvorledes kirkerummet og dets inventar havde set ud, d.v.s. som Thrane havde udført det¹⁵.

Fra denne restaurering kendes bl. a. en grundplan over kirken fra 1821. Den er gengivet i H. Heilesens Randers Klosters historie, og den kan p.t. ikke efterses i arkivet.

Løvrigt gør H. Heilesen i sin bog om

klostrets historie ikke meget ud af kirken. Han omtaler kort noget af reparationsarbejdet i 1747-48, men han forsøger ikke at give noget indtryk af kirkens interiørmæssige udseende eller af Thranes omfattende funktion i forbindelse med arbejdet ved hospitalet.

Hospitalets direktion, der i 1747 bestod af »Høy og Velbaarne Christian Ulrich von Nissen, Ridder Hans Kongelige May^{ts} Stiftsbefalingsmand over Aarhus stift, Etatz Raad saa og Amtmand over Haurballlegaards og Stiernholms Amter« og »Høyædle høyærværdige Peter Hygom, Biskop over Aarhus Stift«, havde den 28. okt. 1747 henvendt sig til hospitalets forstander og præsten ved kirken F. J. V. Dauw angående kirkens tilstand.

Besvarelsen af denne henvendelse havde hurtigt resulteret i en beslutning om at renovere kirken, thi den 13. nov. samme år skrev Dauw til direktionen og bad »om den frihed at give Inscriptioner til Alter-Tavlen og hvor sligt behøves«.

Desuden bad han om, at prædikestolen »a' 6 al i samme linie til Muren maatte flyttes, hvorved. . . formedelst en friere Udtale, som mindre den indspærret, da ieg ellers kand gotgiøre denne Kirke i Stiftet at være den besværligste at prædike udi«.

Hvis dette ikke hjalp på menighedens mulighed for at høre præsten, tilbød han selv at betale en tilbageflytning af prædikestolen til dens oprindelige plads.

Dette forslag fik ikke nogen velvillig modtagelse hos entreprenøren Mogens Chr. Thrane, der d. 14. nov. sendte sit overslag på snedkerarbejdet til direktionen.

I det medfølgende brev takkede han »alterydmygst for at være samme Arbeide betroet, da ieg sikkerlig paa beste skal entreprenere, og være ansvarlig for og som ieg ei vil søge nogen for deel derved, har forstanderen og ieg der om med en sneker accorderet. . .«.

Af overslaget fremgår det, at han skulle reparere alle sengene i hospitalet og istandsætte stolene i kirken. Desuden skulle han

indflytte altergulvet og udføre en ny degne- og skriftestol, samt et alterbord og en indelukkelse for gangen med et panel og »Duche værk« (balustre) oven på.

Prædikestolen kunne vendes om mod lyset på samme pille, som den nu var fæstnet på og give mere »anseelse« i kirken, men »efter sigelse er at frygte for at Præsten ikke kunde saa vel hørís for de Sygge i Sengene saa ieg ei der om videre tør prosiectere«

Desuden skulle Thrane opføre en »nye indelukt stoel paa det smukkeste stæd for Hospitalets Kirke ligge« (lige) »for Prædikestoelen ved den vestre side. . .«, og til dette formål vedlagde han en koloreret tegning af stolen.

Stolens forside inddeles af 4 pilastre eller søjler på postamenter. I mellem pilastrene er vinduerne og herunder er der panelfyldninger. Over en kraftig gesims ses Frederik Vs indrammede kronede initialer, og yderst er placeret fjerduske. Stolen havde indgang i siderne, hvor dørene havde vinduer og panelfyldninger.

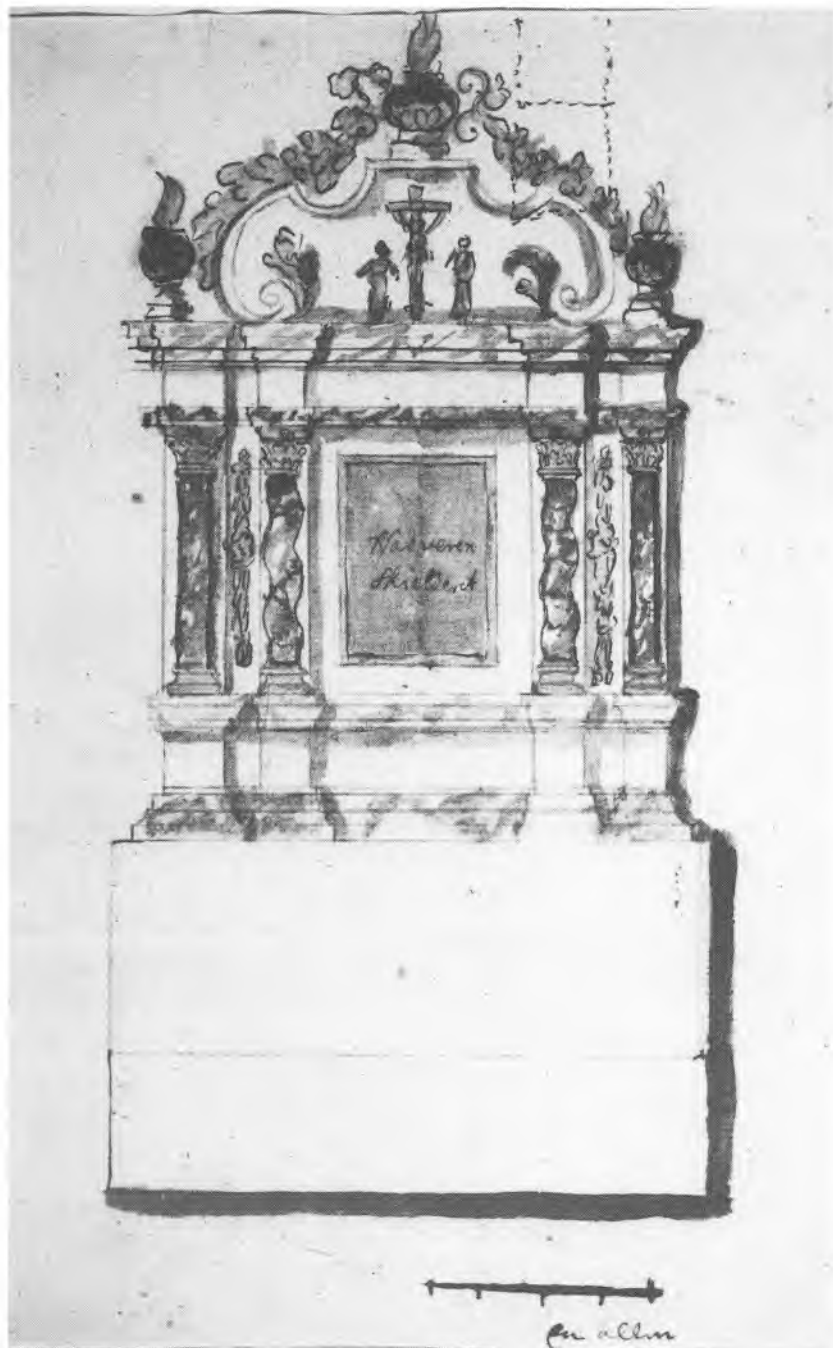
Farverne er på tegningen antydningvis lagt på. Søjlerne er rød-marmorerede, mens dørfyldningerne er gråmarmorerede med røde og gule kanter. Gesimsen er rød-marmoreret, mens de kongelige initialer, kronen, søjlebaserne og kapitælerne er holdt i gult. Kun fjerduskene er blålige.

Snedkerarbejdet på stolen kostede 6 Rdl. Og 5 vinduer med glas kostede ialt 3 Rdl. 2 Mk., men prisen på billedhuggerarbejdet blev slået sammen med prisen på altertavlens forandring og løb op i 30 Rdl.

Altertavlen omtales i et andet overslag omhandlende malerarbejdet.

Her fastsattes prisen for altertavlen, »som dend nu er med noget Egte Guld og Egte Sølv med guld færnis overstrygen og et Skilderi i Midten som er Nadverens indstiftelse. . . 10 Rdl«. Men der tilføjedes: »Skulde Altertaflen forbedris med Sneker og noget Bilthuggerarbejde efter Tegningen koster det med alt 30 Rdl.«.

Den vedlagte tegning viser den altertavle, som Thrane kunne tænke sig at udføre,

M. Chr. Thrane: Tegning til altertavle i Randers Hospitalskirke. LAN.

M. Chr. Thrane: Den sidste Nadver. Randers Hospitalskirke. Sign. & dat. M. C. Thrane 1748. Olie på træ. (Foto Bergild, Jensen).

nemlig et stort sokkelparti med fremskudte postamenter, der bærer de snoede søjler, som omkranser alterets midterfelt, hvori et maleri af nadveren skulle placeres. Over et stort frisefelt og en gesims er en korsfæstelsesgruppe anbragt omgivet af ornamenten.

Farverne på tegningen til altertavlen er ligesom på tegningen til den lukkede stol lagt tyndt på. Den nederste del af sokkelen skulle være grøn-marmoreret. Postamen-

terne skulle som søjlerne og pilasterne være rødt-marmoreret. Gesimsen over søjlerne skulle være grøn-marmoreret, mens den anden gesims over frisefeltet skulle være marmoreret i rødt. Figurgruppen og ornamenten skulle som baser, kapitæler og rammen omkring maleriet være gule. Det gule på tegningen forklarer Thrane et andet sted var tænkt dekoreret med forsølving og guldfærg.

Af andet malerarbejde var der skriftestolen, der skulle udsmykkes med to »Emblemater« og passende inskriptioner, en tavle med hospitalets reglement på begge sider, panelet ved degnestolen med inskriptioner, desuden kirkedøren både ude og inde, og prædikestolen med himmelen over, og trappegangen, der skulle smykkes med »Emblemater og noget Egte Guld og for Sølfning med guldfærnis over«.

Herudover foreslog Thrane at dekorere »indeluchelset med Døren ud til Hospitalets gang med Bilthuge arbeide med Kongens og Droningens Nafne Ziifre«, noget der ville være til »stor Ziir for Hospitalet«. Dette ville koste ekstra 50 Rdl., men det lod direktionen sig ikke lokke til at bestemme.

I slutningen af nov. havde borgmester Bredahl, præsten, forstanderen og Thrane gennemgået indretningen af kirken med henblik på forandringer efter præstens forslag. Både borgmesteren og præsten skrev til direktionen omtrent samtidig om resultatet af drøftelserne.

Præstestolen skulle have dør »paa Hospitalets egen Bekostning uden for Contracten med Mr. Thrane. . .«. Degnestolen blev, hvor den var, men bogstolen blev forbedret med en drejelig fod så »ieg, gud skee lov befries fra, ikke at overskraales lige ved Alter-Bordet. . .«, som Dauw skrev til direktionen.

Ang. »Altrets og Kirkens Inscriptioner ved Bibelske Sprog, Emblemata og slige Ting« fik Dauw oplyst, at biskoppen Peder Hygom selv ville »meddele. . . sin Resolution.« D.v.s. om biskoppen selv ville foretage udvælgelsen af indskrifter, sindbilleder o. l. eller om Dauw måtte gøre dette.

Desværre fremgår det ikke af senere kilder, hvad resultatet blev, men det viser, at det ikke var hvem som helst beskåren at stå for udvælgelsen af decorationen på kirkeinventar i det hele taget.

Det fremgår af borgmesterens brev, at problemet om prædikestolens placering kunne anskues fra flere forskellige sider.

Dog ville Thrane have 4 Rdl. for at flytte stolen, men kun 2 Rdl. for at dreje den.

Det var et vanskeligt problem, for så sent som d. 5. jan. 1748 tilskrev Thrane direktionen og forespurgte om prædikestolen og alteret skulle flyttes.

Arbejdet skulle have været færdigt i slutningen af feb. 1748, men afslutningen blev udskudt flere gange, og i begyndelsen af maj bad Thrane direktionen om et lønforskuud og undskyldte, at arbejdet ikke var tilendebragt, fordi han var blevet opholdt af snedkeren, der ikke var blevet færdig med nogle vinduer, der senere skulle males.

Den endelige regning forelå d. 7. sept. 1748 og blev kvitteret d. 21. sept. samme år. Regningen viser, at arbejdet blev betalt med ialt 192 Rdl. og 3 Mk, hvoraf en del var erlagt som a conto udbetalinger.

Det fremgår af regningen, at altertavlen måtte udføres fra ny af, og at den med billedhuggerarbejde, staffering og maleri kostede 30 Rdl., skriftestolen 4 Rdl., døren til prædikestolen, »ligge« (lige) efter skriftestolen — 4 Rdl. Selve prædikestolen med himmel og trappe — 16 Rdl. »Indluchelset« for kirken, hvori der var en dør med drejede piller blev malet for 8 Rdl.

Desuden blev der malet 13 stole med tilhørende paneler på væggene for 13 Rdl., samt en stor lukket stol for 6 Rdl., 8 stole med låger for begge sider midt i kirken for 10 Rdl. 4 Mk. og til de fattige lemmer 3 åbne stole for 1 Rdl. 3 Mk. I kirken marmoreredes også en stor pille midt i rummet for 4 Mk., og knæfaldet for alteret fik rækværk i jern med staffering for 4 Rdl.

I resten af hospitalet blev vindueskarme og døre malet, ligesom lofternes ialt 48 fag blev malet grå og bjælkerne røde. 88 senge var blevet malet og havde fået inskriptioner over. Udvendig havde 10 vinduer fået tilføjet malede rammer, for at de skulle synes større, og endelig var gesimsen blevet dekoreret.

Farverne i kirkerummet, det grå loft med de røde bjælker, de forskellige inventardele, der var marmoreret i flere farver,

den megen forgyldning og brug af røde farver har sammen med billederne på alteret og prædikestolen og indskrifterne givet et broget og meget tidstypisk billede på et kirkerum, som genfindes i de andre kirker Thrane har dekoreret, f. eks. Sdr. Sogns Kirke i Viborg.

Altertavlens maleri er blandt de få inventardele, der er bevaret. Det hænger nu på kirkens vestre væg ved indgangsdøren fra hospitalet og viser Den hellige Nadver, med Kristus og apostlene omkring bordet og med Skriften og Lovens Tavler placeret i baggrunden, hvor to lys i stager belyser Skriften, mens tavlerne med Den gamle Pagt henstår i mørke. Netop ved Nadveren har Ordet overvundet Loven i Det gamle Testamente.

Desuden er der bevaret to maledede våbenskjolde, der nu hænger på hver side af indgangsdøren under orglet. De forestiller henholdsvis Christian III's våben og et kronet skjold med de 3 springende danske løver omgivet af hjerter og den økse bærende norske løve. De er iflg. kilderne fornyede af Thrane.

Det er svært at danne sig et billede af den oprindelige kirkes udseende, især da den nuværende kirke er placeret et helt andet sted og vender anderledes.

En grundplan fra 1821 viser kirkerummets placering i hjørnet mellem de to fløje.

Alteret stod i østlig retning omgivet af præstestol (også kaldet skriftestol) og degnestol. Til venstre for alteret sås forstanderens lukkede stol. Denne var iflg. kilderne placeret lige overfor prædikestolen, der således var anbragt på den modsatte side af alteret — sandsynligvis på samme væg.

Forslaget om at flytte prædikestolen ville have resulteret i en placering midt på langvæggen med stolerækkerne. Prædikestolen ville her have raget ud i gangen mellem stolerækken og de lukkede stole, midt på kirkegulvet.

Tegningen viser, hvorledes inventaret i 1821 var blevet flyttet rundt. Prædikestolen var anbragt bag alteret, ligesom der var

blevet indrettet en dør ud til gaden ved siden af forstanderens stol. Altertavlen var sandsynligvis på dette tidspunkt demonteret og maleriet placeret på kirkevæggen med en ny ramme; thi prædikestolen kunne kun placeres ovenover altertavlen, hvad der p.g.a. loftshøjden ikke var plads til.

Tegningen giver ikke udtryk for, at stolerækken langs ydermuren har været brudt, og Thrane skriver i sin regning om døren til prædikestolen, »ligge« (lige) »efter Skriftestolen«, d.v.s., at prædikestolen var placeret lige ved skriftestolen, altså oppe ved altervæggen.

Kildematerialet vedr. Hospitalskirken i Randers viser, at Thrane ikke udelukkende var maler, men i lige så høj grad entreprenør, hvad han også blev tituleret med i flere tilfælde. Han skaffede snedkere og smede og projekterede hele arbejdet og gav tegninger til de enkelte dele. Malerarbejdet stod han selv for sammen med sin svend og læredrenge.

M. C. Thrane optrådte også som entreprenør tidligere i sin Randers-periode, nemlig da han i 1740'erne var beskæftiget med istandsættelsen af Jomfruklosteret på Støvringgård.

Støvringgård Klosterkapel

I Støvringgård Klosterkapel ses endnu bevaret en altertavleopbygning med degne- og præstestol, samt prædikestol, der måske svarer til beskrivelsen af Randers Hospitalskirkes inventar¹⁶.

Dette kapels udsmykning er udført mellem 1744 og 1745, også af Mogens Christian Thrane¹⁷.

Thrane var tilknyttet Klostret allerede i slutningen af 1743, hvor stiftsbefalingsmanden Jacob Benzon, der havde overopsynet med Støvringgård, skrev til ridefoged Andreas Lyngbye om den manglende kontrakt med Thrane om malerarbejdet, hvilket skyldtes, at den skulle oprettes med

bygmesteren major Holger Rosenkrantz, der endnu ikke havde haft tid. Det fremgik dog, at håndværkerne godt kunne begynde at arbejde alligevel, så snart vinteren var overstået.

Efter kontrakten af 13. aug. 1744 skulle Thrane arbejde med alt forefaldende malerarbejde i Klosters værelser, d.v.s. male vinduesrammer, lofter, trapper, paneler og andet. Men d. 2. okt. 1744 skrev Benzon til Rosenkrantz, at han under en inspektion på Støvringgård havde fået et projekt over kapellets indretning med alter, skrifte-, prædike- og degnestol overrakt af Thrane¹⁸. Dette og den medfølgende tegning sendte han til Rosenkrantz for at få hans bifald. Tegningen er bevaret, og den forklarende indskrift meddeles hermed i en ny transkription¹⁹.

»Alt Bilthuger Arbeidt med den øverste gloria bliver med Ducat glans forgylding saa vel som paa Skriftestoelen og Prædike Stoelen og Degne stoelen Resten bliver efter Marmor og et vel Skioldret Crucifix i mitten af Alteret. Altergulvet og Knæfaldet bliver og med beregnet undtagen et lukt Jern værk som bliver paa Knæfaldet dog stafferingen derpaa bliver her udi accorten«. Og under tegningen står:

»Om denne prosiect af Tegning bliver aprobeeret eller noget forandret og Clostret for skaffer behørige fur eller Egefiel Skal ieg være ansvarlig for alt Bilthuger arbeidet og Sniker, saa vel som Staferingen at finde vedkommendis aprobatation naar det bliver færdig efter Tegningen og detz beregning der for in allis efter nøieste udregning 300 Rixd.

Particulier forandringer.

1. Die 2 billeder ved siden af altartavlen forestillende gudsfrygt og haabet maatte indted blive saa store, som her findes tegnede, heller ikke die to Engler over Sidepillerne. 2. Io høyer alteret blive, io Proportioneerligere. 3. Mahling og bildehugger arbeide maa være af fin og god tegning og vel udarbejdet.

Projektet med de tilføjede ændringer af major Rosenkrantz faldt i direktionens

smag og Thrane blev opfordret til at udarbejde en nøjere oversigt over hvilke materialer, der skulle bruges. Denne blev sendt afsted til Jacob Benzon d. 9. nov., og den 23. nov. underskrev Thrane en kontrakt på Støvringgård på arbejdet.

Heri forpligtede han sig til at »anskaffe forfærdiget og i Closterets Cappel opsadt og Stafferet Eet Altere med Alter = Tafle, Alter = Gulf og Knæfald, samt Prædike = - Stoel med Trappe, item Skrifte = og = - Degne = Stoel med ald tilbehør efter den derover forfattede Teigning«.

Herefter beskrev han farverne ligesom på tegningen og sluttede med, at de skulle være »Douce og saaleedes, at det med Capelletz gibsnung vel kand accorderes«.

For alt dette arbejde skulle Thrane have 300 Rdl.

I et brev fra samme dato, hvor ridefogeden gav J. Benzon meddelelse om kontraktens underskrivelse, noterede han, at »Det til bem^{te} ornamenten efter Teigningen enhørende Bildthuggerie, har St Trane allerede fra Kiøbenhavn betinget. . .«.

Billedskærerarbejdet blev altså udført af en mester i København.

Kapellets dekoration blev fuldført i løbet af 1745, men da var Thrane allerede i gang med at dekorere klosterets værelser med vægbeklædninger i forskellige materialer og bemalinger.

Så sent som i feb. 1747 bad han om de resterende 244 Rdl. af sin efter kontrakt aftalte løn. De »44 Rixd. faar at henstaae til Deris Exelence Self Naadig anseer Arbeidet, det er nok en stor Summa Penge at ieg faar, men ieg har Sandelig sat dem paa stedet baade med Kirkens arbeide, af Sniker, Bilthuger og Salmageren, Materialier og. . . løn saa min løn er den Ringeste og mindste deel. . .«.

I modsætning til Randers Hospitalskirkes udsmykning er Støvringgårds Kapels fuldstændig bevaret.

Der er derfor mulighed for at foretage en sammenligning mellem Thranes intention, som kom til udtryk i hans skitse, og det endelige arbejde.

Støvringgård Klosterkirke. (Foto Støvringgård).

Thrane havde tænkt sig en altervæg, hvor altertavle, præste- og degnestol var sammenkomponeret med prædikestolen. Selve altertavlen bestod af et lavt postament, hvorover var et maleri forestillende Kristus på korset, flankeret af dekorerede pilastre. Øverst afsluttedes altertavlen af en buet gesims med våbenskjold hvorover var anbragt, hvad Thrane selv kaldte »en Glorie« omgivet af to knælende engle. På begge sider af altertavlen stod en kvindefigur symboliserende henholdsvis »Gudsfrygt« og »Haabet« med symbolerne kors og anker.

Ved siderne af alteret var anbragt præste- og degnestolen med lave vægpaneler og låger med fyldninger og dekorationer på overkanten. Til venstre for skriftestolen var opgangen til prædikestolen, der blev båret af en knælende engel.

Forandringerne, der stammede fra major Rosenkrantz, er tydelige, selvom de ikke rækker ved et grundlæggende i Thranes komposition²⁰. Vægpanelerne bag skrifte- og degnestol er forhøjet betragteligt og forsynet med snitværkstopstykker. Felterne blev forsynede med malerier forestillende henholdsvis Gethsemane og Opstandelsen. På lågerne ind til stolene blev malt billeder af Peter med hanen og med teksten: »Og hand gick ud og græd bitterlige Matt. H. 16.v.15« og den fortabte søn i svinestien med indskriften: »Fader, ieg syndede imod Himelen og for dig. Luc. 15, v. 11«.

Desuden blev den bærende engel under prædikestolen udeladt.

Hele alteropbygningen er først og fremmest grøn- og rødmarmoreret med rig forgyldning.

Sammenholdt med de farvelagt skitser

til Randers Hospitals Kirke har farveholdningen tilsyneladende været lysere, men selve opbygningen af kirkeudsmykningen følger sikkert de samme principper.

Sammen med de bevarede interiører fra Viborg Sdr. Sogns Kirke, Nørup Kirke og Horsens Klosterkirke er Støvringgård Klosters Kapel et fint eksempel på Thranes kirkedekorationer.

NOTER:

Samtlige arkivalske belæg stammer fra materiale på Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg. Der henvises generelt til H. Heilesen: *Randers Klosters Historie*, 1958.

1. Den første, der behandler Thrane, er Chr. Elling i »Thranerne«, *Tilskueren*, 1934, p. 233-52.
2. Alum sogn. Sønderlyng herred. Kirkebog 1685-1729. LAN.
3. Fusingø Godsarkiv. Fæsteprotokol for Fusingø Gods 1719-1868. LAN.
4. Disse dateringer er dokumenterede i et endnu ikke offentliggjort speciale af Jens Jensen: *Mogens Christian Thranes sindbilledlige udsmykninger i Nørup Kirke, Viborg Søndre Sogns Kirke og Horsens Klosterkirke*. 1985. (Århus Universitet).
5. Randers byfoged. Auktionsprotokol 1731-41. LAN.
6. Randers bys skøde- og panteprotokoller 1736-66. LAN. Af hensyn til læseligheden er der indført store bogstaver efter punktum.
7. Borgerskabsbog for Randers 1722-96. LAN.
8. Randers rådstuearkiv. Mandtaller over Kop- og kvægskat 1719-43. LAN.
9. Mogens Thrane udførte ca. 1748 tegnede forlæg til tre byprospekter af Randers, Mariager og Vi-

borg. Forlæggene blev brugt af malerne J. Rach og H. H. Egeberg, og malerierne indgik i den kendte række af danske prospekter, der var bestilt til ophængning på det kongelige slot. Se M. Lebech: *Danske Købstæder for 200 år siden og idag*, I, 1961, s. 16 og *Randersbilleder*, 1983, kat. 1. (Venligst meddelt af P. Bondesen).

10. Ørsted, Rougsø herred. Kirkebog 1693-1761. LAN.
11. Randers. Sct. Mortens Kirkes inspektion. Regnskaber 1729-61. LAN.
12. Som note 10.
13. Viborg domsogn. Kirkebog 1726-79. LAN.
14. Viborg rådstue. Justitsprotokol 1734-78. LAN.
15. Fremstillingen af Thranes arbejder i Randers Hospitalskirke bygger på: Århus bispearkiv. Hospitalsregnskaber. Randers Hospital 1743-47 og 1747-52, og Århus bispearkiv. Sager vedr. Randers Hospital 1745-51. LAN.
16. Kilderne til Støvringgård findes i Støvringgård kloster. Indkomne breve til godsforvalteren 1742-78, og i Århus bispearkiv. Støvringgård kloster. Breve fra godsforvalteren 1741-52, Støvringgård kloster. Jord, bygninger og inventar 1741-86 og Støvringgård kloster. Kopibog 1735-62. LAN. Desuden er benyttet Mogens Larsens indberetning til Nationalmuseets 2. afdl. om kapellets historiske inventar, dat. d. 26. dec. 1981.
17. I *De danske Kirker*, red. Erik Horskjær, bd. 13, Kbh. 1968, p. 219 omtales rammeværket som udført af Rieman i 1760, noget der her skal tilbagevises.
18. N. J. Israelsen, Århus, takkes for henvisningen til denne tegning. Findes i Århus bispearkiv. Støvringgård kloster. Breve fra godsforvalteren 1741-52 LAN.
19. K. Skytte-Rasmussen har i »Malermesteren på Støvringgård« i *Malermesteren*, 3, 1977, p. 14-17 publiceret sin transkription.
20. Foto er venligst udlånt af Støvringgård Kloster. En tak for lån af billedmateriale og andet rettes til Rosa Helveg, Støvringgård Kloster.

Bygmester Christian J. Mørup

Af Sigfred Mørup

I 1778 fik Randers et nyt rådhus opført på tomten af det tidligere rådhus fra 1616.

Det nye rådhus må stilmæssigt henføres til barokken. Det er en smuk og velproportioneret bygning i 2 stokværk. Rådhuset fremstår som begyndelsen til en bygningsstil, hvor de rene og enkle linjer igen skulle komme til ære og værdighed. Mesteren bag det smukke gamle rådhus i Randers var den da allerede kendte og ansete bygmester Christian Jensen Mørup boende i Ødum.

Efter at borgmester J. F. Carøe i 1778 havde fremsat ønske om, at rådhuset »kunne faa Udseende til at være et Raadhus, i Stedet for samme nu ligner et forfaldent Arresthus« tog stiftamtmand P. Rosenørn rådhuset i øjesyn og beordrede magistraten til at fremlægge et forslag til en ny bygning.

At man henvendte sig til bygmester Chr. Mørup om tegning og overslag blev omhyggeligt motiveret: »Da Tiden var kostbar, Sr. Mørup den eneste og nærmeste man vidste, der kunne forfatte Teg-

ning og Overslag, han ej ville gøre det ringere, det og anses meget billigt, hvad han har paastaaet og er vorden betalt, ja anselig billigere end anden particulier har betalt for meget mindre til københavnske Bygmestre, saa vidste vi ej videre herved at iagttage«.

For udarbejdelse af tegningen modtog Chr. Mørup 20 Rdl., mindre end en halv procent af totalomkostningerne ved byggeriet, og dog mere end andre bygmestre fik for sådant arbejde¹.

Et forsøg på at efterspore Christian Mørups virksomhed som bygmester samt at finde mennesket bag disse arbejder vanskeliggøres af det forhold, at der tilsyneladende ikke findes skriftlige materialer bevaret ud over hvad, der må findes af optegnelser fra de forskellige bygherrers side. En enkelt undtagelse er dog en i privat eje bevaret notesbog med en række optegnelser over mindre reparationsarbejder.

Når der i det følgende nævnes en række kendte arbejder af Christian Mørup, skal der derfor straks gøres opmærksom på, at

en yderligere søgen blandt arkivmaterialer og optegnelser fra godser, herregårde m.v. meget vel kan udbygge kendskabet væsentligt.

Ligeledes må vi anse det for givet, at Chr. Mørup for private bygherrer har udført en række arbejder, der i dag ikke lader sig spore.

Christian (Christen) Jensen Mørup døbt den 4. november 1732 i Nørup kirke. Nørup/Randbøl kirkebog år 1732 den 4. november: »Jens Muurmesters Christen af Mørup døbt«.

Forældrene, Jens Madsen (1700-1764) muremester i Mørup i Nørup sogn og Voldborg Christensdatter (1701-1761), boede, som det fremgår af godset Engelsholms fæsteprotokol, fra 1731 til deres død som fæstere i et under Engelsholm gods hørende hus beliggende i Mørup.

Fra skifteprotokollen omhandlede skiftet efter Jens Madsen den 22. maj 1764 fremgår Jens Madsens profession med tydelighed, idet der nævnes: 3 murerskind, 2 kalkbørster, 1 lille murerhammer, 1 do murerske, 2 huggejern, 1 spidhammer og 1 murbrækker, — men der er også nævnt: 1 violin, 1 lille hirschfänger, 1 gl. bibel og andre gamle bøger.

I skiftet (15. februar 1762) efter moderen, Voldborg Christensdatter, er der nævnt en bemærkelsesværdig omfattende garderobe i forhold til, hvad der var almindeligt blandt almuen på dette tidspunkt.

Jens Madsen i Mørup var muremester på Engelsholm gods. Godsets ejer fra 1731 var Gerhard Hansen de Lichtenberg, der sørgede for stor byggeaktivitet på godset såvel som de omliggende kirker. Såvel ved nybygning, ombygning som ved vedligeholdelse af sine besiddelser lagde Lichtenberg vægt på høj kvalitet.

Det formodes, at begge Jens Madsens sønner, Christian og den otte år yngre Gerth, tidligt har måttet hjælpe faderen i sit arbejde, deres egentlige uddannelse har de dog rimeligvis begge fået hos andre. Vi véd, at Gerth blev udlært drejer hos en mester i Horsens. Gerth blev senere byg-

mester i Viborg, hvor han den 24. september 1782 tog borgerskab. Gerth Jensen Mørup omtales i »Viborg Købstadshistorie« side 599, 636 og 836, sidstnævnte sted i forbindelse med sit hverv som formand for »De eligerede Borgere i Viborg« i året 1796. Gerth Mørup døde den 7. maj år 1800.

Hos hvem Christian Mørup blev udlært, véd vi ikke, men der er fremsat formodning om, at han har været i lære hos N. H. Riemann, en bygmester, som Lichtenberg anvendte i årene 1731-1759.

G. H. Lichtenberg købte adskillige herregårde. I 1731 erhvervede han sin første, Engelsholm, derefter fulgte købene hurtigt efter hinanden, til han i 1749 sluttede med købet af Bidstrup.

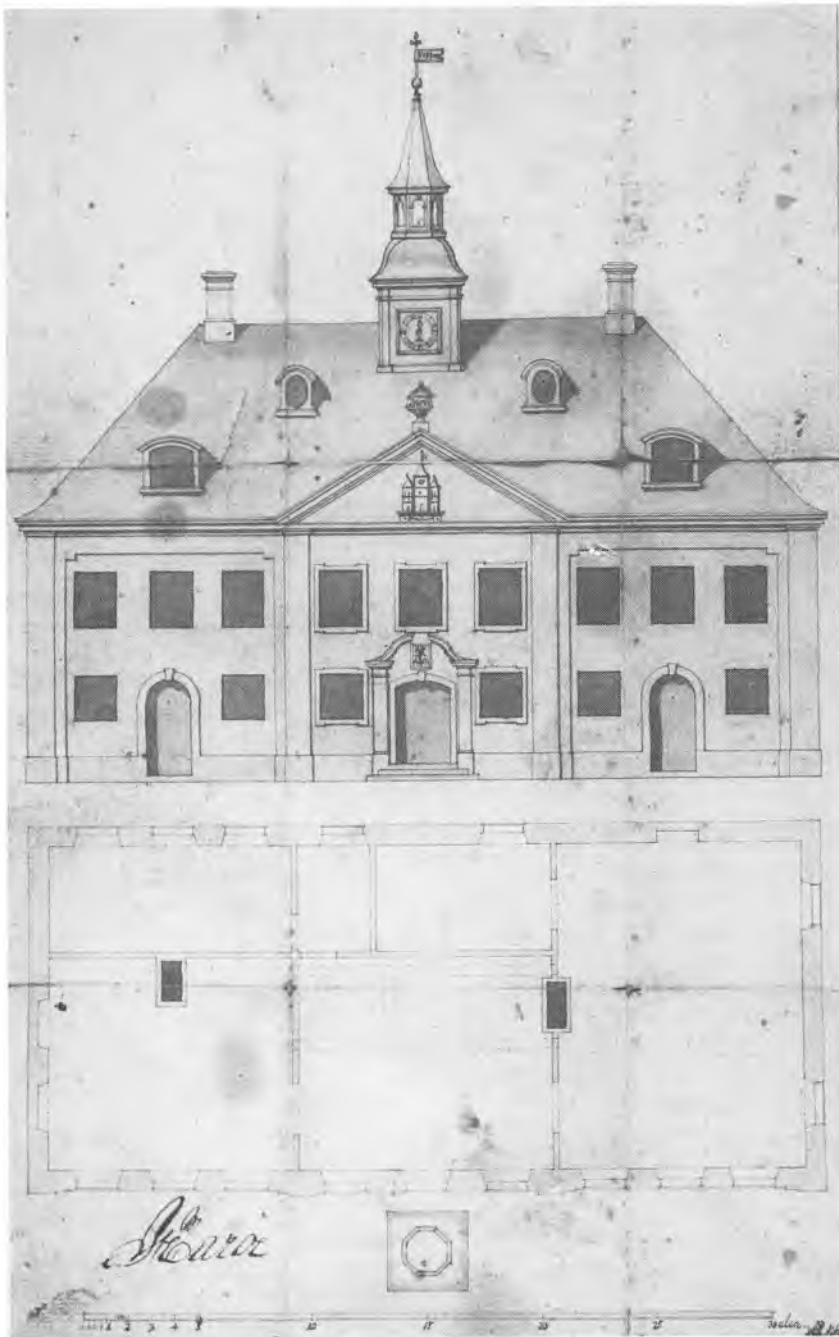
Når Christian Mørup således fra Mørup under Engelsholm gods senere genfindes som muremester/bygmester på herregården Bidstrup, har det for Lichtenberg ikke været en ukendt person eller håndværker han tilknyttede ombygningen af Bidstrup. Der er rejst tvivl om hvor stor en del af det kunstneriske ansvar for Bidstrup, der kan tilskrives Chr. Mørup, idet Riemann ved sin død i 1759 til boet fik udbetalt honorar for at »ordinere« bygningen på Bidstrup.

Ombygningen af Bidstrup påbegyndtes i midten af 1750'erne og afsluttedes i 1760.

Fra andre byggerier véd vi, at Chr. Mørup ihvertfald omkring 1760 var aktiv ved tegnebrættet.

I 1760 blev det ved kongelig bevilling overdraget Hofmuremester Frederik Platz at opføre et tårn til den nu forlængst nedrevne Gråbrødre kirke i Viborg, — på regnskabet er opsat 8 Rdlr. til Muremester Kristen Mørup for »Tegning«.

I begyndelsen af 1760'erne blev der bygget en ny katedralskolebygning i Århus, — Jens Worms skolebygning. I skolens eksamensprogram fra 1850 giver daværende rektor H. H. Blache en indgående skildring af skolens byggehistorie, og han skriver følgende: »Jens Worm lod en i slige ting erfaren Mand S. Mørup tegne de fornødne tegninger«. Christian Mørups kvit-

Randers Rådhus. Tegning af Chr. Mørup 1793. (Randers Lokalhistoriske Arkiv).

tering for betaling for de udførte tegninger, dateret den 28. april 1761, er bevaret.

Skolebygningen var 45 m lang og 10 m bred. I ansøgningen til stiftøvrigheden hedder det bl.a.: »Af tegningen kan gunstigst erfares, at man tænker at bygge med grundmur som det bestandigste og altså tjenligste til publicque ting. Man havde gerne ønsket at opføre en bygning i to etager, men ved nøjere overslag er det befundet at blive alt for kostbart«.

Christian Mørup købte den 30. september 1766 en gård i Ødum af Hartkorn 3 Tdr. 1 Skp. 2 Fjdk. og 2½ Album. Fra Skifte- og Panteregistret ses han at have købt gården af Diederich Riisbrich. Den 12. juni 1801 bliver der af auktionsretten i Chr. Mørups bo udstedt skøde til Peder Møller (en svigersøn) på samme gård i Ødum.

Christian Mørup blev gift den 15. september 1768 i Randers med Marie Pedersdatter Møller.

»Vi underskrevne Forlovere for Ungkarl Sr. Chr. Mørup af Ødum og Madselle Marie Pedersdatter erklærer, at de uden Hinder kan tilsammen troloves og vies samt bevidne, at de haver forevist kongl. allernaadigst Tilladelse til Stuebryllup at holde.

Randers den 8. sept. 1768.

Riisbrich. H. Dahlsen.
copulerede den 15. sept. s.a.«

Marie Pedersdatter Møller fødtes 1742 i Røde Mølle i Granslev sogn som datter af Peder Laursen, møller i Røde Mølle på Bidstrup Gods, og hustru, Anna Lauritsdatter Hammer.

Folketællingen 1787 for Ødum Sogn, Galten Herred: »Familie nr. 4: Christian Jensen Mørup — Bygmester, 56 år, Marie Pedersdatter Møller, hans Kone, 45 Aar. Deres Børn: Jens Mathias Mørup 10 Aar, Peder Mørup 7 Aar, Hans Henrik Mørup 4 Aar, og Niels Bach Mørup 1 Aar.« Endvidere er nævnt fire tjenestefolk: En gårdskarl, en hjorddreng, en tjenestepige samt en barnepige.

Ud over de ved folketællingen 1787 nævnte børn, fremgår det af kirkebogen,

at der i Ødum kirke er døbt fire ældre søskende: Søren Mørup i 1769, Voldborg Marie Mørup i 1771, Anna Mørup i 1773 og Bodil Mørup i 1776.

Der blev sørget godt for børnenes uddannelse og videre vej frem i tilværelsen. Søren Mørup blev godsforvalter for Birkelse nordre distrikt. Senere forpagtede han sammen med en svoger de to Hammelsegårde. Anna Mørup blev gift med Peder Sørensen Møller, der overtog Chr. Mørups gård og tilligemed var tømmer. Jens Mathias Mørup blev udlært tømmer hos ovennævnte svoger. Peder Christiansen Mørup blev skriver på Bidstrup og fik senere samme stilling på Ulstrup. I 1805 overtog han Ingstrup Mølle med skøde af 19. februar 1807. Hans Henrik Mørup bliver ved farbrodrens død (1800) nævnt som værende elev på Latinskolen i Randers. Niels Bach Mørup blev sølvsmed i Randers.

Ødum var et meget centralt sted for Christian Mørup at bosætte sig, — nær Bidstrup og Clausholm og midtvejs mellem Randers og Århus.

Forinden købet af gården fandt sted, finder vi dog Chr. Mørup på herregården Matrup i daværende Skanderborg amt². For Emanuel Thygesen har Chr. Mørup her i begyndelsen af 1760'erne forestået store byggeopgaver — plandispositionen såvel som den håndværksmæssige udførelse viser slægtskabet med den få år ældre Bidstrup.

I 1764 overtager Hans Henrik de Lichtenberg Bidstrup efter faderens død, og for ham fortsatte Chr. Mørup færdiggørelsen af ladegården.

At Chr. Mørup har været virksom på Skjerrildgård, Vejle amt, da Hvas de Lindenpalm i 1766 lod opføre en ny hovedbygning, tyder byggestilen på — især portalens enkeltheder (den let fremspringende buestil, der indenfor pilastre indrammer selve dørråbningen)³.

Samme år (1766) forestod Chr. Mørup for ejeren af Bidstrup en gennemgribende ombygning af Granslev kirke⁴. Chr. Mørup tilbyggede et tårn med svungne spir, et våbenhus mod syd og et gravkapel mod

nord. Tårnet er af røde sten, det har hjørnelisener og bærer et blyklædt spir med løgformet led under en lukket lanterne med ottekantet spids. Kapel og våbenhus har ligesom koret svungne gavle med rundbuede blændinger.

Fra Ulstrup Godsarkiv, Månedsextrakter over Ind- og Udgifter, 1765-68 fremgår det, at Mur- og Gibsmester Chr. Mørup 1767 får betaling for den »Nye Stald, han ved Enden af den gamle nordre Stald af Ny har opsat«.

Jørgen Scheel lod i 1760'erne herregården Ulstrup indrette til bolig for sin søn, byggeriet følges nøje af ridefogden, Søltoft, der i sine skriftlige beretninger til Scheel også omtaler de gibsarbejder Chr. Mørup udfører i hovedhuset⁵. Gennem Søltoft får vi et indblik i gibsarbejdets tidsmæssige omfang, samt de problemer, der stødte til. Marts 1766 får ridefogeden besøg af »den antagne Gibsmester« (Chr. Mørup). Som fagmand beregner han, at »om alle Over- og Underværelser skal gibses« vil der medgå »50 Skippund« gips. I midten af april møder »Gibseren« for at »trække Rør og Jerntraad, da Gibset vel imidlertid ankommer«. Først i oktober kan Mørup komme igang, han møder med en stor arbejdsstyrke. Den 10. november skriver Søltoft: »Forskalingen ved Ulstrup er mere end halvfærdig. Tvende Værelser er nu gibset under Loftet, og en Deel er med Søm og Rør beklædt, dermed drives nu hurtigt af 6 Svende og Mesteren selv«. Der fyres vinteren igennem på kraft i tre kakkelvne, og samtidig arbejder Mørup, og for hans skyld gøres yderligere »hver tredie Dag Ovnens gloende til Gibset at brænde«. I december 1766 satte det ind med streng vinter: »Gibseren og Svende forlod Ulstrup Dagen før Juleaften og kan ej komme igien, saalænge Vinteren er saa haard«. I midten af januar 1767 er vinteren så streng, at Søltoft skriver: »Jeg frygter end mere for, at de sidst gibsedede Værelser vil tage Skade, da Loftet er som Iis«. Men værre er det sikkert, at »Gibsen har opgivet en Deel Baabler«. Den 26. februar kan Søltoft dog skrive til

Scheel: »Gibsen overstod nogenlunde vel sin Fatale, hvortil var Lykken, at Frosten saa længe continuerede, at det frøs tør, da om Tøe-Vejrlig var indfalden, strax det var gennemfrossen og i een Iis, havde det vist mistet sin Fasthed og needfalden«. Med det milde vejr kommer Mørup atter til Ulstrup og fortsætter det afbrudte arbejde. Dog forsinkes arbejdet af mangel på gips. Gentagne gange skriver ridefogden til Scheel for at udvirke gipsen tilsendt fra København, men af en eller anden grund skynder greven sig ikke, og der opstår derfor forsinkelse i arbejdet. Måske er det denne forsinkelse der muliggør at Mørup får tid til at opføre den førnævnte staldlænge ved Ulstrup. Den 10. marts 1768 bestiller Søltoft 2 skippund gips, idet han mener, at der er brug for 1½ skippund, resten ønsker han at have liggende som en reserve. Det er det sidste Søltoft skriver om gipsningen.

At Chr. Mørup var dygtig også til gipsarbejde kan vi især få et indtryk af gennem Mørups opsætning af et nyt loft i riddersalen (kongesalen) på Clausholm for M. V. Huitfeldt. I »Clausholms Bygningshistorie«, 1958, bemærker H. Langbjerg: »Arbejdet udførtes af Christian Mørup, der nu var Nørrejylland's førende bygmester«. I Clausholms arkiv er bevaret Mørups regning af 20. november 1769 for materialer og arbejdsløn. Ud over det omfattende gipsarbejde er der på regningen påført en mindre post »for Caminen at tilmure og Kackelovnen at opsætte tilligemed Fliisser at lægge under samme«.

Samme år (12. juni 1769) sluttede Mørup kontrakt vedrørende den under Clausholm hørende Søby kirke, hvis »Chor kirke« han skulle omsætte uden at røre hvælvene⁶.

Det kunne ud fra det arkitektoniske og den håndværksmæssige udførelse være rimeligt at antage, at Chr. Mørup har forestået ombygningen af Sjørlev kirke (1768-72) for Steen Steensen til Aunsbjerg og ombygningen af Hvilsager kirke (1772) for Niels Behr til Skaføgård⁷.

I foråret 1774 udarbejdede Chr. Mørup

et forslag til ombygning af den stærkt forfaldne Linå kirke⁸. Kirken ejedes af Chr. Fischer til Alling og Gravballe gårde. Beskrivelsen af kirkens forfatning og overslaget vedrørende istandsættelse er udført med en omhyggelighed og akkuratse, der klart giver udtryk for Mørups dygtighed. Kontrakten om arbejdet ved Linå kirke blev undertegnet af Fischer og Mørup den 13. juni 1774. Overslaget var på 935 Rdlr. og 3 Mark. Arbejdet blev udført samme år. En ekstraregning på indkøbte materialer for 109 Rdlr. blev godkendt, idet man var så tilfreds med Mørups arbejde, at man end ikke ønskede, at der blev foretaget syn på arbejdet.

Kirkens tårn blev først opført i 1790. Indtil taglinien er tårnet opmuret i store røde sten i krydsskifte, — der er tale om et karakteristisk murerarbejde af usædvanlig fornem kvalitet. Det må antages, at tårnet oprindeligt havde været tiltænkt en tagkonstruktion som vi ellers ser Mørup forsyne Chr. Fischers kirker med.

Samme år som Chr. Mørup udarbejdede tegninger og overslag til det nye rådhus i Randers (1778), påtog han sig en projekteringsopgave for Chr. Fischer. Mørup udarbejdede de nødvendige tegninger til opførelse af et hospital i Grønbæk, — den 19. januar 1778 fik Mørup udbetalt 20 Rdlr. for sin umage. Tegningerne synes ikke at eksistere mere, men i licitationspapirerne er der mange henvisninger til disse tegninger, det er af nævnte henvisninger tydeligt, at tegningerne var udført med mange enkeltheder. Der har ved opførelsen af hospitalet ikke været megen råderum for håndværkerens egen udfoldelse, Mørups tegninger og omhyggelige beskrivelse har fastlagt byggeriet nøje⁹.

Chr. Mørup forestod gennem årene flere bygningsarbejder for Chr. Fischer og hans slægtning og arving til godset, Jean Arnold Fischer. Mange af godsets kirker blev ombyggede og rummer efter om- og tilbygning så mange fælles træk, at der må være tale om én og samme bygmester, — såvel de arkitektoniske enkeltheder, som det

fremragende håndværksarbejde knytter Chr. Mørup til disse arbejder. På en enkelt af kirkerne har Mørup ovenikøbet i bogstavelig forstand signeret sit arbejde.

Hinge kirke blev omfattende istandsat i 1779, hvilket medførte omfattende skalmuring og omsætning af murværket, opmuring af gesimser, nye rundbuede vinduer, fornyede gavle, hvidkalket vestvendt tårn med blytækt, opskalket pyramidespir.

Inde i tårnet ses en udskåret egeplanke med følgende indskrift: »Hoved Forbedring og Taarn med Spiir Bekostet af Hr. J. A. Fischer til Alling og Grauballe Gaarder Aar 1779. Chr. Mørup«¹⁰.

Selling kirke, 1782: Ombygning af tårn med opskalket, blytækt pyramidespir, omsætning af murværk, kor og skib forsynet med profilgesimser, gavltrekan i koret opmuret med røde sten.

Serup Kirke, 1783-84: Nybygget tårn i store røde sten lagt i krydsskifte, blytækt opskalket pyramidespir, kor og skib forsynet med profilgesimser.

Lemming Kirke, 1786: Nybygget tårn i store røde sten lagt i krydsskifte, blytækt opskalket pyramidespir, kvadermurværket omsat og forsynet med profilgesimser af tegl, gavltrekan i koret ommuret med røde sten.

Svostrup kirke, 1788: Nybygget tårn i store røde sten lagt i krydsskifte, blytækt opskalket pyramidespir, kor og skib forsynet med profilgesimser¹¹.

En inddirekte, samtidig ros til Mørups bygningskunst får vi gennem pastor Niels Blichers »Topographie over Vium Sognekald« fra 1795 — heri skriver Blicher om »den ædle Hr. Fischer til Allinggaard«, at han »har bygget saa meget net og got paa sine Godser som vel neppe nogen Jorddrot i Landet«¹².

En lille notits fra 1786 i Clausholms godsarkiv røber, at Chr. Mørup ombyggede slotsgårdens hovedtrappe: Mørup arbejder på den »udvendige trappe i Clausholm Borgegaard«¹³.

I 1797 forsynede Chr. Mørup rådhuset i Randers med et spir tegnet af Kruse. En

tegning dateret efter årstal i vindfløjen »1793« gengiver rådhusfacaden. Tegningen er signeret C. J. Mørup.

Det sidst kendte betydelige arbejde af Chr. Mørup er opførelsen af et tårn til Sct. Mortens kirke i Randers¹⁴. Chr. Mørup opførte tårnet i 1796 efter en licitation afholdt den 11. februar 1795 hvor han tog arbejdet i entreprise for 4000 Rdlr., han fik senere et mindre tillæg. Tårnet blev opført i små sten og forsynes med et løgformet spir med åben galleri. — Et tårns spir, hvis form Mørup havde anvendt ved opførelsen af tårnet til Granslev kirke 30 år før.

I tårnet blev blandt andre klokker op-hængt en nystøbt med følgende indskrift: »Ved Medborgeres frievillige Tilskud blev jeg støbt 1798 i Randers af Daniel Reimer, efter at Taarnet, hvorudi jeg hænger, 1796 var opført af Bygmester Mørup fra Ødum og Uhret forfærdiget 1797 af Jens Christensen i Sahl Bye No. 104«.

Bygmester Christian Jensen Mørup døde den 27. april år 1800, 68 år gammel, fire år efter, at hans hustru var død.

Gennem hele sit liv leverede Chr. Mørup et højt værdsat arbejde, der berettiger ham til titlen »Bygmester« idet vi må erindre os, at en bygmester på den tid var en kombination af arkitekt, bygningsingeniør og håndværksmester.

Som arkitekt leverede Mørup veludførte tegninger med mange enkeltheder, som det blandt andet kom til udtryk ved Grøn-bæk hospital. Mørup tilstræbte en forenkling og viste en selvstændighed i bygnin-gernes udformning, som det tydeligt frem-går af rådhuset i Randers.

At Mørup også mestrede at være byg-ningsingeniør fremgår vel tydeligst af det forhold, at de mange bygningsopgaver, han forestod, den dag i dag fremtræder i vel konserveret tilstand. — Som hånd-værksmester kan vi derfor efter to hundre-de års forløb ved selvsyn konstatere, at han leverede et karakteristisk arbejde af usæd-vanlig fornem kvalitet.

*Klokke fra Sct. Mortens kirke 1798.
(Kulturhistorisk Museum, Randers).*

NOTER

1. Voss, Knud: Bygningsadministrationen i Danmark under enevælden, 1966, s. 365ff.
2. Hvem byggede hvad, bd. 3, 1971, s. 152.
3. Ibid., s. 227f.
4. Ibid., s. 67.
5. Kristensen, Sig.: Hovedbygningen på herregården Ulstrup istandsættes. Fra Viborg Amt 1957, s. 88-118.
6. Langberg, H.: Clausholms bygningshistorie, 1958, s. 134f, note 391.
7. De danske kirker, bd. 12, 1969, s. 240. Ibid., bd. 13, 1968, s. 135. Om Hviltsager se også Fra Randers Amt, 1984, s. 63.
8. Israelsen, N. J.: Fischers hospital i Grøn-bæk og bygmester Christian Mørup, MIV, 9, 1979, s. 41f.
9. Ibid. s. 43ff.
10. Ibid. s. 43.
11. Ibid. s. 44.
12. Ibid. s. 32ff.
13. som note 6.
14. Randers købstads historie, bd. 1, 1952, s. 336.

Randers Østre kirkegård

Af Hasse Neldeberg Jørgensen

I året 1800 blev det første skridt taget til anlæg af en ny kirkegård i Randers. Den skulle afløse de to gamle kirkegårde inde i byen, nemlig pladsen omkring Sct. Mortens kirke og på Sct. Laurentii bakke. Den sidstnævnte lå, hvor Tinghuset blev bygget i 1861.

Planerne om en ny kirkegård blev aktualiseret i 1805, da der blev givet en lov, der påbød myndighederne i købstæderne at anlægge kirkegårde udenfor bygrænsen. Samtidig blev det forbudt at foretage begravelser i kirkerne. Det hedder indledningsvis i loven: »At da Vi ikke finder det sømmeligt, at Bygninger, indviede til det højeste Væsens Dyrkelse, tillige afbenyttes som Gjemmesteder for Legemer, der overgives til Foraadnelse; og da den fra mindre oplyste Tider nedarvede skik, at begrave de Døde i Kirkerne, ofte har haft farlige Tilfælde, endog Helbredstab, for de Efterlevende til Følge: saa opfordrer Vi til, at foreskrive saadanne Regler i henseende til Brugen af de i Kirkerne allerede værende Begravelsessteder, at disse kunne gøres uskadelige.« Til slut i loven hedder det:

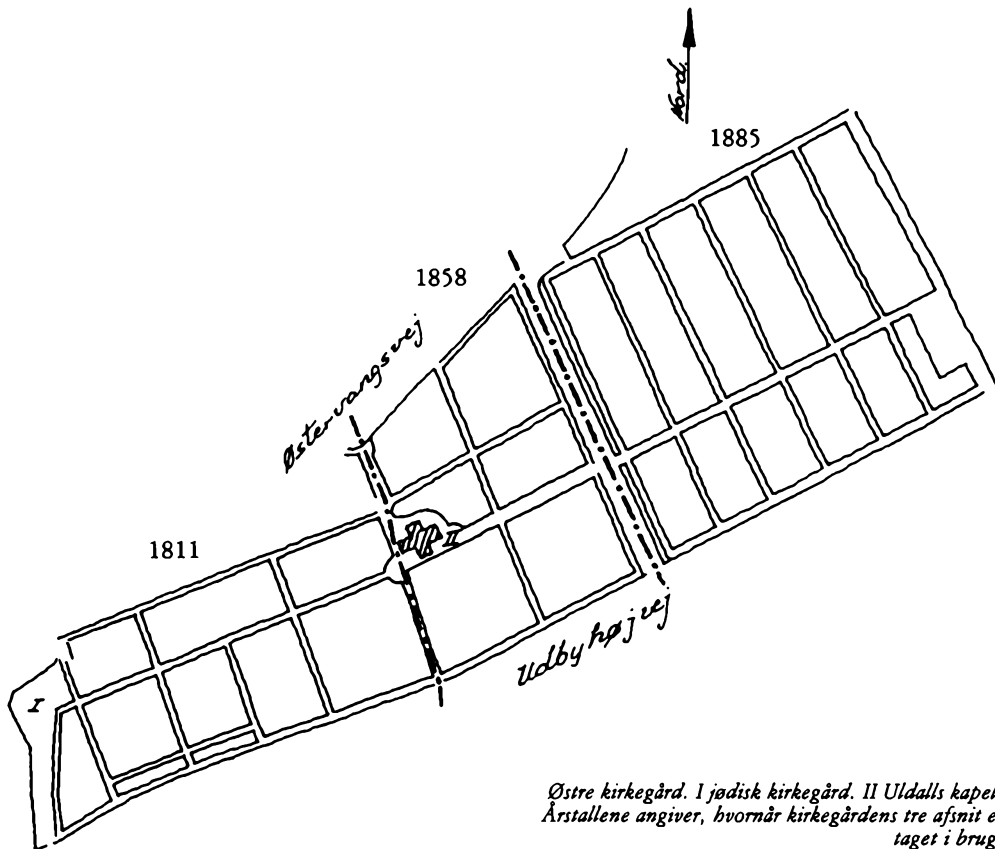
»Endelig befale Vi, at vedkommende Foresatte skulle drage Omsorg for, at enhver Kjøbstadskirke, som ikke har Kirkegaard udenfor Byen, i det seneste inden 2 Aar erholder en bekvem Plads til samme af saadan Størrelse, som efter Menighedens Størrelse er tilstrækkelig«¹.

Den nye kirkegård blev anlagt øst for byen på terrainet mellem den skråning, der i 1829 blev beplantet og fik navnet Skovbakken, og Udbyhøjvej. Området var noget ujævnt, og måtte derfor planeres, før det kunne anvendes som kirkegård. Kirkegården fik som genbo det pompøse Tøjhusanlæg, der netop blev anlagt i årene 1801-1805. Stedet blev benævnt »Dødsminde« og indviet d. 2.9. 1811².

Den første begravelse fandt sted i begyndelsen af 1812. Det var Stadthauptmand Rasmus Welling, der blev begravet, og hans gravminde omtales senere.

Umiddelbart vest for den nye kirkegård lå den jødiske begravelsesplads. Her havde den jødiske menighed i Randers i 1806 fået overdraget »et Støcke Jord« til formålet³.

Efter at Østre kirkegård var taget i brug,

Østre kirkegård. I jødisk kirkegård. II Uldalls kapel. Årstallene angiver, hvornår kirkegårdens tre afsnit er taget i brug.

afviklede man fuldstændig kirkegården ved Sct. Mortens kirke og på Sct. Laurentii bakke. I forbindelse med sløjfningen af disse to kirkegårde blev gravenes indhold flyttet til Østre.

Østre kirkegård er en assistenskirkegård, d.v.s. efter betegnelsen egentlig en hjælpekirkegård, der ikke er anlagt ved en sognekirke. I takt med byens øgede befolkningsmængde og efterhånden som en væsentlig del af gravene blev solgt, måtte der foretages udvidelser. Som det fremgår af kortet, blev der foretaget udvidelser to gange nemlig i 1858 og 1885.

I forbindelse med kirkegårdens udvidelse i 1885 fik den katolske menighed i Randers anvist et stykke jord i den sydøstligste

del af den nyanlagte afdeling. Dog var der knyttet den klausul hertil, at der ikke måtte foretages katolske ceremonier udenfor det tildelte område⁴.

Østre kirkegårds mure er opført i takt med udvidelserne. En del af de teglsten, der er anvendt i den ældste del af muren mod Udbyhøjvej, stammer fra den nedbrudte mur omkring kirkegården ved Sct. Mortens kirke.

Østre kirkegårds kapeller

Der er to kapeller på Østre kirkegård. Det ældste er fra 1860'erne, og det var kun i brug i en kortere årrække. Det blev benyttet ved småkårsfolks begravelser, mens

Østre kirkegårds kapel. Opført 1877 efter tegning af arkitekt Frits Uldall. (Kirsten Nijkamp fot.).

standspersoner blev bisat fra Sct. Mortens kirke.

I 1877 indviedes et større kapel, tegnet af Randers-arkitekten Frits Uldall (1832-1921). Kapellet blev placeret på områdets højeste punkt og orienteret efter kirkegårdens midterakse. Kapellet er en korsformet bygning, bestående af en midterhal i to stokværk med to enetages sidefløje. Det er opført i røde teglsten på granitsokkel og har skifertag. Stilpræget er romansk. Midterhallens facade har et rundbuet dørparti flankeret af murede søjler. På taget er anbragt to udluftningslanterner.

Kapellets interiør er indrettet som en rektangulær, højloftet hal. Hallens oprindelige karakter blev dog ændret i 1941, da der blev opsat et kassetteloft. Over indgangsdøren er anbragt et træpulpitur, der hviler på søjler. En smukt forsiret støbejernstrappe fører fra gulvet op til pulpituret.

Rummet er hvidkalket med få og enkle dekorationer. På endevæggen mod nord er opsat et trækors med evangelistsymboler. Korset er udført efter tegning af Frits Uldall. I vestvæggen er indfældet et gibrelief, der viser Lazarus' opvækkelse. Det er

udført af billedhuggeren Niels Holm (1860-1933), hvis værker kan ses flere steder i Randers. Iguanbryderne ved Stadion er udført af ham.

Kapellet var i brug indtil 1983.

Da der ikke kendes prospekter eller fotografier fra kirkegården før 1930'erne, må man danne sig et billede af områdets udseende tidligere ved at undersøge kirkegårdsregulativerne.

Man véd, at der i hvert fald siden 1824 har været regler for, hvilke inskriptioner, man måtte sætte på gravmindet. Derimod var der ingen særlige regler for gravstedets udseende⁵.

Kirkegårdsreglementer

I 1861 blev der lovgivet om kirkegårdene. I lovens § 19, der indeholdt bestemmelser om renholdelse af kirkegårdene, hedder det bl.a., at »enhver Afgræsning af Kirkegaardens Grøde ved større eller mindre Kreaturer er aldeles utilladelig«⁶. — En sådan bestemmelse er vel fremmed for nutidens mennesker, men den dækker utvivlsomt over et reelt problem i samtiden.

Det ældst bevarede reglement for Østre stammer fra 1865. Der var ikke udtrykkelige regler for gravstedets indretning, blot skulle det iagttages, at monumenter og bevoksning ikke rakte ud over gravstedets ramme⁷.

Med reglementet fra 1929 kom der mere restriktive anvisninger for, hvorledes gravstederne skulle se ud⁸. Det kan nævnes, at hegn og gitterværk fra da af ikke måtte overstige en højde på 50 cm. Før 1929-reglementet var fredningstiden for gravene på 25 år, men blev da nedsat til 20 år. Dette har siden været gældende.

I forrige århundrede havde kirkegården et langt mere naturpræget og uensartet præg end i dag. Således som Østre kirkegård nu fremstår, er den resultatet af en omlægning, som havearkitekt Erstad-Jørgensen foretog i perioden 1913-1919. Er-

stad-Jørgensen kender vi i Randers-sammenhæng desuden for hans planer for anlæggelse af Nordre kirkegård, Doktorparken og Vestparken.

Der har i tidens løb været stor forskel på hvorledes man, alt efter økonomisk formlaan og social status, har indrettet gravsteder.

Kirkegårdshistorie er således også socialhistorie. Det kan ses udtrykt i de omtalte regulativer. Af regulativet fra 1865 fremgår, at kirkegårdsjorden var inddelt i 6 klasser, der hver modsvarede af en nøje fastlagt social gruppe. F. eks. var klasse 1 kongelige embedsmænd og pensionister med en indtægt på 800 rigsdaler årligt, mens klasse 6 var forbeholdt de fattige.

I kirkegårdsreglementet fra 1916 er den sociale opdeling forsvundet, men man opererede stadig med 5 klasser fordelt efter gravstedets pris. Man kunne dog frit vælge klasse. Først i 1929 forsvandt klasseinddelingen af kirkegårdsjorden.

Disse forhold kan tildels stadig iagttages på kirkegården. En side af klassesamfundets kirkegård er dog forsvundet, nemlig de fattiges gravsteder. Disse blev som regel sløjfet efter 25 år, og gravminderne, enkle trækors, er forlængst forsvundet. Når der er tale om gravsteder, der er ældre end 50 år, vil der som regel være tale om relativt velsituerede personers gravminder, der er bevaret.

Østre kirkegårds afvikling

I 1964 besluttede byrådet i Randers, at der ikke længere skulle sælges gravsteder på Østre Kirkegård. Kirkegården skulle nedlægges, og gravstederne sløjfes i perioden frem til år 2000⁹.

Østre Kirkegård er således under afvikling. De sidste 20 års sløjfning af gravsteder uden nye er kommet til, har præget områdets udseende. I 1964 var der 12.000 gravsteder mod kun 3000 i 1983. Store dele af kirkegården er nu udlagt som plæner,

og det giver området parkagtig karakter. Endelig skal det nævnes, at der er truffet principbeslutning om, at kirkegården efter år 2000 skal være omdannet til park, og indgå i den grønne krans omkring det ældste Randers.

At de store, gamle kirkegårde er under afvikling skyldes væsentligst ændringer i gravskikke, fra kiste — til urne-begravelser. Bevaringsproblemer omkring gravminder er aktuelle landet over, og et kirkemini-sterielt udvalg afgav i maj 1985 betænkning om disse problemer. Det bliver i betænkningen foreslået, at alle landets kirkegårde skal registreres med henblik på bevaringsværdige gravminder.

De store assistenskirkegårde i købstæderne rummer et vigtigt sæt af kulturhistoriske kilder, udtrykt i gravminder, stianlæg, beplantning og bygninger. Generationers kunstneriske smag er repræsenteret på kirkegården i udformningen af gravminderne og den måde, hvorpå gravstedet er anlagt. Håndværksmæssigt er det stenhuggerfaget, der er mest iøjnefaldende. Men også gartnerens, bronzestøberens og billedhuggerens arbejder præger området.

I 1983 blev der foretaget en undersøgelse af Østre Kirkegård med henblik på at udarbejde en bevaringsplan for området. Undersøgelsen tog sigte på at belyse bevaringsværdien for gravminder, mure og kapeller.

Bevaringsværdien for kapellerne blev vurderet ud fra det tidstypiske ved bygnin-gerne og deres arkitektoniske betydning. I vurderingen af murene indgik overvejelser om deres betydning for at markere områ-gets særpræg og den æstetiske sammenhæng, hvori de indgår. I den sammenhæng skal det beklages, at der ved renove-ringen af en del af muren mod Udbyhøjvej i 1984 er anvendt en type teglsten, der bryder det hidtidige harmoniske forløb.

Der blev i den ovennævnte undersøgelse foretaget en systematisk gennemgang af samtlige gravminder på kirkegården ud fra følgende kriterier:

1. Stilhistorisk repræsentative gravminder.
2. Gravminder af personalhistorisk inter-esse.
3. Gravminder med symboler.
4. Gravminder med bronzedusmykning.
5. Gravminder med erhvervsbetegnelser, der ikke længere anvendes.
6. Samlede anlæg.

Baggrunden for valget af netop disse kri-terier var, at udvalget skulle illustrere den udvikling i anvendelsen af gravminder, der har fundet sted i den periode, mens kirke-gården har været i brug. Det har således været det almene fremfor det specielle, der har haft interesse i bevaringsmæssig hen-seende. Man kan udtrykke det således, at lokal og kulturhistorisk afspejler gravmin-derne det samfund, hvis borgere har fun-det et sidste hvilested på kirkegården. Be-varingen af gravminder bør afspejle grav-skikke i bred forstand, og mindet om de mennesker, der skabte den by, kirkegården betjente.

Bevarelse af gravminder, omtales det i det nugældende reglement for Østre Kir-kegård. Det hedder: »Mindesmærker, som enten kan tjene til pryd for kirkegårdene eller til bevarelse af mindet om fortjente mænd og kvinder, kan for begravelsesvæse-nets regning anbringes på en dertil udvalgt plads på kirkegården, hvis flytning af mindesmærket findes nødvendigt.«¹⁰.

I det følgende vil der blive givet en ræk-ke eksempler på gravminder på Østre Kir-kegård, der er fundet bevaringsværdige.

Eksempler på stilhistorisk repræsentative gravminder:

1. Skipper A. Syvertsen 1786-1852.
Skipperen, over hvem dette gravmin-
de er sat, kender vi ikke meget til. Det
valgte gravminde var derimod særde-

les udbredt i årene 1840-1900. Støbejernskorsenes bestandighed overfor vejrliget har dog ikke været for god, så derfor er det kun få vi endnu har bevaret.

Korset er helt klart et bestillingsarbejde, for øverst findes et skib for fulde sejl. Teksten lyder: Her hviler Skipper A. Syvertsen fød i Christiania d. 12. juni 1786 død i Randers d. 5. april 1852. Sanderlig elsket, sanderlig savnet. Hvil sødt.

2. Nicolai Eeg Kruse 1797-1863.

Materialet til dette gravminde er marmor. Det er udformet som en klassisk gravstele. Gravminder af denne type blev anvendt i perioden 1820-1900. I begyndelsen blev der ikke anvendt kristne symboler på stelerne, men som vi kan se på dette eksempel, gik man over til at placere et kors øverst, eventuelt suppleret med palmetteornamentering, som i dette tilfælde indrammer korset.

3. Frederik Albrecht 1824-1876.
 Dette gravminde repræsenterer en overgangsstil, men det er stadig stelen, der tjener som forbillede. Her har man valgt at udforme gravmindet i granit med marmordekorationer, altså tekstplade, krans og kors. Kransen symboliserer sorgen.
4. Christine Jensen Lystrup 1821-1894.
 Dette fine, lille marmorgravminde er udført med det gotiske kirkevindue som forbillede. Gravmindet tilhører den periode, man kalder ny-gotik, og som især blev anvendt i perioden 1830-1930. Øverst på dette gravminde er et kors. Under dette er egeløv m agern bundet sammen med en sløjfe.

Tekstpladen er formet som livets bog. D.v.s. et symbol på den opfattelse, at der i det hinsidige er en bog, hvori de afdødes navne er skrevet op og bevares til opstandelsens dag.

På tekstpladen står: Den som kommer til mig, skal jeg ingenlunde kaste ud. Gravmindet er sandsynligvis importeret fra Italien, således at kun inskriptionen er dansk.

5. Steentofts familiebegavelse.
 I perioden 1850-1935 var denne type gravminder yndede. Typen kaldes grottesten, og den skal symbolisere en indgang til paradiset have. Som oftest var materialet sandsten, hvilket også her er tilfældet. Tekstpladen er udfor-

met i slebet granit og over denne er sat en lille Thorvaldsen-medaljon med en sørgende genius. Til afslutning er der sat et lille marmorkors ovenpå stenen.

6. Bankfuldmægtig Georg Bartholdy 1854-1928.

Den knækkede søjle, som ses her, var et yndet motiv for de nyklassicistiske gravminder. Symbolsk udtrykker det afbrydelsen af livet.

Det glatte søjleskaft med akantusblade nederst hviler på en firkantet blok, der samtidig tjener som tekstplade. Hele gravmindet er udformet i granit.

7. Købmand Niels Thygesens familiegravelse.

Denne knækkede træstamme, udført i

blå, bornholmsk granit udtrykker den samme symbolik som den knækkede søjle. Typen kaldes et livstræ og var yndet i perioden 1875-1940. I begyndelsen blev livstræerne udført meget naturalistisk, som regel i sandsten, men senere stiliseredes formen og man gik i stedet over til granit.

8. Retsbud S. Drachman 1856-1939.

Dette gravminde må henregnes til Jugendstilen. Denne stilform er karakteristisk ved de organisk svungne linjer og blomstermotiver. Gravminder inspireret af Jugendstilen ses især i perioden 1910-1940. På dette gravminde udført i granit, er der en poleret tekstplade med forgyldt inskription. Over

denne er en palmetdekoration med rosetter på siderne.

Gravminder med symboler.

Gravminder har traditionelt været udsmykket med symboler. Disse kan være religiøst betinget eller vise hen til afdødes erhverv eller sociale engagement. På Østre kirkegård findes en række gravminder med symboler. Det er iøjnefaldende, at der findes et relativt stort antal gravminder med loge-symboler, således er især Odd-fellow ordenen og Dansk Arbejder Loge stærkt repræsenteret.

9. Stewedor N. A. Wessberg 1878-1929.
Gravminde udført i granit. Tekstpla-

den er udformet som livets bog. Øverst ses symbolet for Dansk Arbejder Loge.

10. Buntmager J. S. Stokport 1878-1934.
Gravmindet er en enkel natursten med forsænket, sortmalet inskription. Øverst ses Odd Fellow-logens symbol.
11. Andreas A. Pedersen 1899-1936.
I dette tilfælde viser symbolet øverst på den hvide marmorplade hen til afdødes tilknytning til en sportsklub, nemlig den socialdemokratiske Arbejdernes Idrætsklub.
Nederst er sat flg. inskription: En sidste hilsen fra Kammerater i A. I. K.
12. Sygeplejerske Edith Jensen 1915-1941.
Et af de sjældnere eksempler på symboler, der viser hen til afdødes er-

hvert. I dette tilfælde er det Dansk Sygeplejerskoles symbol, der ses nederst på gravmindet.

13. Nina Broch 1873-1956.

Gravmindet er her udført som en hvid marmorplade hvilende på en støbt sokkel. Afdøde har haft tilknytning til Frelsens Hær, hvis symbol ses øverst på pladen. Nederst står flg. inskription: Fra Venner og Kammerater i Frelsens Hær.

Gravminder med bronzedyksmykning

I begyndelsen af 1930'erne blev det moderne at anvende bogstaver og anden udsmykning udført i bronze på gravminderne. Udsmykningen spænder over et bredt spekter, fra kurve med roser til plovspand. Portrætrelieffer af afdøde findes der en række eksempler af på Østre. Flere af reliefferne er udført af Randers-kunstneren Charles Christensen (1878-1945).

14. Maler Hjalmar Rasmussen 1881-1938.

Dette gravminde i granit er opbygget som omridset af en kirke. I tårnet er placeret et vindue med klokke, udført i bronze.

15. Landinspektør Chr. Møller 1868-1936.

Gravmindet er en enkel natursten med et portrætrelief i bronze af afdøde. Re-

lieffet er mærket C. C. (Charles Christensen).
Inskrip.: Gl. Gardere satte med Tak dette Minde.

Gravminder af personalhistorisk interesse.

Udvælgelsen af denne type gravminder vil vel være subjektiv, for hvilke personer fortjener at blive regnet til kategorien »kendte« og hvilke personers gerninger mindes man? Ved denne udvælgelse var det en forudsætning, at personen skulle have haft administrativ eller politisk betydning for Randers. Der kunne også være tale om personer med tilknytning til byens erhvervsliv, eller arkitekter, der har bidraget til byens nuværende udseende. At vandre på Østre er i sig selv næsten et studie i gadenavne, for her ligger mange af de personer begravet, som byen har ønsket at mindes, ved at opkalde en gade efter dem. Lad os nævne et par eksempler: Schaldemose, Fischer, Gether, Stilling og Reiersen.

16. Rasmus Welling 1752-1811.

Rasmus Welling var den første, der blev begravet på Østre kirkegård. Han døde 26.4. 1811, altså inden kirkegården var blevet indviet. Kisten blev i første omgang nedsat i et familiegravsted i Sct. Mortens kirke og så senere flyttet.

Welling var storkøbmand i Randers og en af sin tids største ejendomsbesiddere.

Gravmindet er udført i sandsten. Øverst på den halvrunde gavl findes et cirkelformet relief i marmor. I midten er en trekant, der symboliserer Guds øje, og den omgives af en slange med halen i gabet, et symbol på evigheden.

17. Etatsråd og borgmester

Johan Frederik Carøe 1742-1819.

Dette gravminde er udformet som en plade, en liggende gravsten. Materialet er marmor. I det nederste højre og

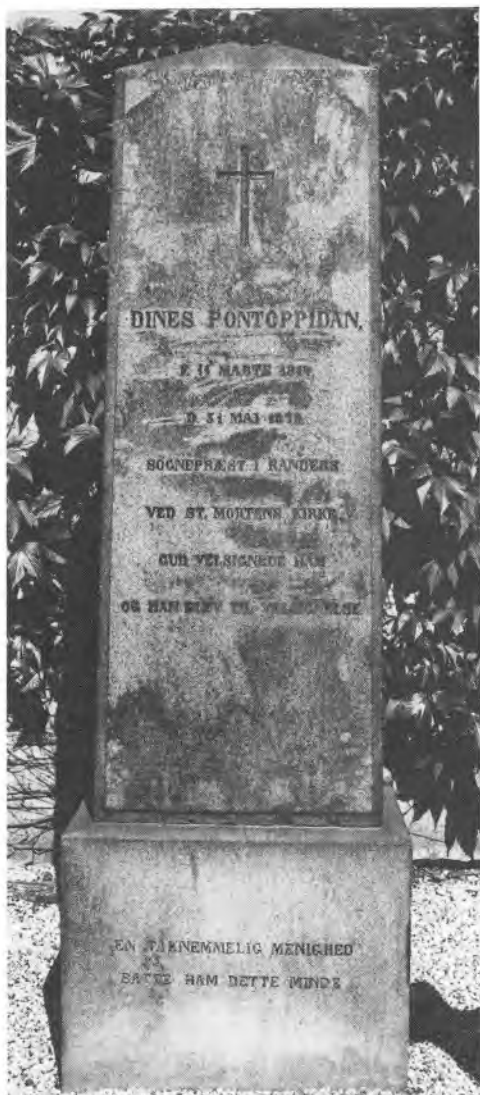

venstre hjørne ses evighedssymboler, liljer.

Carøe var af uddannelse jurist. Efter en periode som byfoged blev han borgmester i 1773 og blev i embedet frem til 1804. Han var desuden birkedommer i Dronningborg fra 1775 til 1814. Det var på hans initiativ, at det nuværende rådhus blev opført i 1778.

18. Dines Pontoppidan 1814-1879.

Gravmindet er steleformet og har sortmalet inskription.

Pontoppidan var sognepræst ved Sct. Mortens kirke i årene 1863-1879. Hans søn var forfatteren Henrik Pontoppidan.

19. Overlæge Otto V. Lassen 1845-1919. Dr. Lassen, der også har fået en gade opkaldt efter sig, startede praksis i Randers i 1874. Han var aktiv i såvel det politiske som kulturlivet. Han var i

en periode byrådsmdl. og formand for musikforeningen »Brage«. I 1912 skænkede han byen et område og et beløb, der blev anvendt til anlæggelse af Doktorparken. Naturstenen med sortmalet inskription bærer også datteren Gjærrild's navn, efter hvilken Gjærrilds Alle er opkaldt.

20. Maskinfabrikant N. Kr. Nielsen 1866-1935.

Dette gravminde, der trods sin enkle udformning fremtræder næsten imponerende, er udført i granit og har poleret forside, mens bagsiden er ubehandlet. Inskriptionen er dannet af store bronzebogstaver over hvilke der er sat et kors, også i bronze.

N. Kr. Nielsen grundlagde Dronningborg Maskinfabrik.

21. Apoteker Fr. Kabell 1871-1943. Apotekerens gravminde er en natursten med forsænket, sortmalet inskription. Kabell købte i 1910 Svaneapoteket.

Han var konservativt byrådsmedlem og lokalformand for »Samfundshjælpen«, der i Randers blev indblandet i generalstrejken i 1922.

Slutning

De eneste levn der vil være af Østre kirkegård omkring år 2000 er de gravminder og dele af anlæggets rammer, som man beslutter at bevare. Det er ikke noget enstående for Randers' ældste kirkegård, men vil ske i alle byer med denne type kirkegårde. Udviklingen er blot blevet fremskyndet i Randers med planerne fra 1964 om helt at nedlægge kirkegården. Overalt vil sporene af ældre tiders begravelseskikke forsvinde.

Vil man have kendskab til ikke blot dansk begravelseskik, men også de særkender, der vil være at finde på lokalhistorisk plan, er det på høje tid at foretage et bevaringsarbejde.

På mange landsbykirkegårde stiller man ofte gravminder langs kirkegårdsdiget. Problemet er anderledes på bykirkegårde, og da især hvis man ligefrem nedlægger dem. Man må her tilstræbe at skabe en fornuftig ramme om de bevarede gravminder, således at de fremstår på en måde, der

er både æstetisk og bevaringsmæssig forsvarlig.

På Østre kirkegård indrettede man i 1954 en slags mindeplæne. Her samlede man gravminder af personhistorisk interesse eller af særlig interessant udformning. Denne plæne er nu nedlagt og gravminderne er opstillet i kirkegårdens østligste hjørne. Disse gravminder illustrerer udmærket, hvad der efter blot en kortere årrække sker med gamle gravminder, der ikke vedligeholdes. Det største problem udgør gravminder udført i sandsten og marmor. Disse materialer forvitrer som følge af luftens påvirkning og den sure regn. Gravminder i granit skæmmes af lang tids bevoksning af mos og alger.

Det må betones, at skal der være nogen mening på længere sigt med at bevare gravminder, må der så tillige sørges for en stadig vedligeholdelse.

NOTER.

1. Forordning for Danmark og Norge, som forbyder nye Gravsteders Indretning i Kirkerne, og foreskriver de Vilkaar, under hvilke de nuværende Eiendoms-Begravelser maae afbenyttes. 22.2.1805.
2. For ejendomsforhold vedr. Østre henvises generelt til en redegørelse fra Nc. Poulsen til Støvring og Galten Herreders Provstiudvalg 29.1.1949. Kopi på Randers Lokalhistoriske Arkiv (RLA).
3. Redegørelse fra P. Gleerup til kommunaldirektørens kontor »Hvem ejer kirkegårdene?« fra okt. 1947. Kopi på RLA.
4. Jesu Hjerter Sogn Randers 1867-1967. Randers 1967, s. 11.
5. Gravskøde fra 1824. RLA.
6. Lov om nogle Bestemmelser vedr. Kirkesyn, Præstegaardssyn m. v. 19.2.1861.
7. Reglement for Randers Kjøbstads Kirkegaard, »Dødsminde«. 1865.
8. Vedtægt for Randers Kirkegård. 1929.
9. Uddrag af Randers byråds forhandlinger 1964-65. Sag 34.
10. Vedtægt for de kommunalt administrerede kirkegårde og begravelsvæsenet i Randers kommune 17.10.1980. § 25.

Artiklens fotografier er optaget af Else Helweg, Gitte Mogensen og Kirsten Nijkamp.

»Verdens Lys« – Ernst Trier i Langå Kirke

Af Gunner Byskov

Langå Kirke ligger 12 km sydvest for Randers. Den består — som de fleste landsbykirker gør det — af kor og skib, med tårn, våbenhus og sakristi som senere tilføjelser.

I 1868 blev skib og våbenhus helt omsat, og F. Uldall lod bygge en ny korbue. I 1954-57 blev både kor og skib gjort større, samtidig med, at der blev tilføjet en nordfløj. Der er således ikke noget tilbage af den oprindelige bygning.

Natten mellem d. 16. og 17. januar 1954 blev alterprydelsen, en gipskopi af Thorvaldsens Kristus, ødelagt ved et hærværk. Det var ikke muligt at skaffe en ny kopi i tilsvarende størrelse, så der blev taget beslutning om at få malet et alterbillede på korets østvæg. Menighedsrådet sendte en forespørgsel til Nationalmuseet om hvilken kunstner, de kunne anbefale til arbejdet og den 18. marts 1955 foreslog museet arbejdet overdraget enten Chr. Bjerling eller Ernst Trier. Menighedsrådet vedtog at kontakte Trier, og han påtog sig opgaven.

I maj måned 1955 foreslog Ernst Trier, at Matt. 28.16-20 (også kaldet dåbs- og

missionsbefalingen) blev brugt som udgangspunkt for en freske og i september afleverede han en skitse — en pennetegning — til alterbilledet. Menighedsrådet godkendte skitsen, og det blev vedtaget at lade den trykke på postkort. Disse postkort skulle bruges lokalt i forbindelse med en indsamling til finansiering af alterbilledet.

I februar 1956 godkendte Nationalmuseets Alterbilledudvalg skitsen, og Ernst Trier gik i gang med opgaven. Han havde lovet billedet færdigt til jul 1956, men han blev først færdig omkring september 1957. På det tidspunkt ønskede flere i menighedsrådet at få ændret ved Kristusfigurens hår, men det blev ikke til noget.

Den 19.12.1958 vedtog menighedsrådet, at Ernst Trier kunne få udbetalt sit tilgodehavende, 1800 kr. Dermed ender historien om billedets produktion og kun billedet står tilbage.

Kirken i Langå virkede efter udvidelsen i 1954-57 lidt for stor og lidt for uoverskuelig. Det var et meget bredt og usystematisk rum med bare, hvide vægge, uden noget naturligt hvilepunkt. Ernst Trier ville

Langå kirke. Ernst Trier fot.

orientere kirkegængernes blik mod koret og få det til at falde til ro der. Han ville derfor male et meget stort og stærkt virkende, næsten påtrængende, billede, som man ikke kunne undgå at blive påvirket af.

Før han startede, tog han nogle fotografier af kirken. Et af dem er gengivet i denne artikel. Det er kopieret efter hans egen optagelse fra 1956 og viser koret før han begyndte at male sin store freske. Sådan har han set væggen for sig. Det er øjeblikket før billedet.

Korets østvæg er 4,20 m x 5,30 m, og på nær en halv meter forneden er hele væggen bemalet. Alterbordet er anbragt midtfor og skyder lidt op i billedet.

Fra alterbordets midte og helt op til loftet spænder en lys, blå mandorla, i hvilken den stående Kristus er anbragt, hilsende med højre hånd og med den venstre fattet om et klædestykke, der slynger sig om hans kjortel. Han står med vægten ligeligt fordelt på begge fødder og er set lige forfra. Hans øjne er store og blikket er ufokuseret, hans mundvige er slappe.

Kristus har — som den eneste i billedet — en lys, gul glorie og er meget kortklippet, nærmest plysset. Han er skægløs og har en ret lille mund. Der ses ikke sår i hverken hænder eller fødder.

Resten af billedet på endevæggen er ordnet i to lige store friser. I den øverste er der tre personer på den ene side af mandorlaen og to på den anden; i den nederste er der tre personer på hver side af mandorlaen. Tre af dem knæler, fire kikker på Kristus med foldede hænder, én kikker hengivent på ham, én står nærmest og er lige ved at gå og to personer er på vej væk. De er alle ens påklædt i lange kjortler. Persontegningen er stærkt forenklet — figurerne er uden særlige kendetegn og er alle kortklippede og skægløse.

Der er ingen angivelse af miljø omkring dem. Baggrunden består af forskellige farveflader. Bunden af billedet er en halv, liggende, oval, der er stærkt gulorange, med en svagt varmere tone inderst omkring mandorlaen, der skærer sig ned i ovalen. Den gulorange afløses af en blågrå farve, der i øverste frise går over i en mørk rød flade for at slutte med en mørk blå øverst oppe. Fladerne er ikke jævnt bemalet, men består af mindre farveområder, der afviger svagt fra hinanden i tone.

Personernes kjortler er rødbrune og olivengrønne, og skyggelægningen på dem — som på personerne iøvrigt — viser, at lyset i billedet skal udgå fra Kristus.

Ernst Triers skitse til alterbilledet er en lille pennetegning og den er interessant fordi den bliver ændret på afgørende punkter. Fra skitsen til det færdige billede er der tale om tre bevægelser mod en romansk stil — samtidig med, at alterbilledet på fem afgørende punkter bryder med denne stil.

Skitsen er fremstillet som ét stort billede, med Kristus stående midtfor i mandorlaen, med venstre fod skudt frem, højre hånd hævet til hilsen/velsignelse og med venstre hånd fattet om kjortlens folder. På hans venstre side er der fem personer, grupperet på skrå ind i billedet og på samme måde er på hans højre side seks personer. Dem, der er tættest på ham, knæler og beder, de fjerneste står op og et par af dem gør en bevægelse, der antyder, at de

Ernst Trier: Skitse til alterbillede i Langå kirke 1955.

er på vej væk. Det passer fuldstændig med skriftens ord: »Og da de så ham tilbade de ham, men nogle tvivlede«. (Matt. 28.17).

Denne scene udspiller sig i et stenet landskab med et enkelt træ — ifølge teksten på et bjerg. Der er god dybde i den lille skitse og kun Kristus bryder naturalismen i sin guddommelige sfære. Personerne er iøvrigt kun groft tegnet op. De er afbildet i forskellige stillinger, men de er ens klædt, uden personlige kendetegn. De er elleve kjortelklædte mennesker, de er som en anonym gruppe.

Ifølge teksten i Bibelen skal det være apostlene, men billedet viser det på ingen måde. Det er et hovedtræk, der ikke har forandret sig i overgangen fra skitse til færdigt billede, men ellers er meget blevet anderledes.

I forhold til skitsen udgør det første bil-

lede en bevægelse fra naturalismen mod det abstrakte billede. Tydeligst brydes naturalismen ved den pludselige brug af to friser — et romansk træk — der anbringer personerne over hinanden i to rækker, med Kristus som det store midtpunkt, der bryder ind over begge rækker.

Abstrakheden, vægtningen af billedet fremfor den korrekte afbildning, viser sig også i at ethvert spor af miljø er fjernet. Personerne står på den stærkt farvede baggrund, uden nogen angivelse af lokalitet. Det har sit nærmeste sidestykke i de romanske apostelrækker i arkadebuer, og selvom meget er anderledes er det her tydeligt, at der fra Ernst Triers side har været et bevidst forsøg på at tilnærme sig et romansk formsprog. Han presser derved 800 års kirkebilledhistorie sammen i ét koncentreret udtryk — korvæggen i Langå

trækker en linie tilbage til den danske kirkes begyndelse ved hjælp af en moderne freske.

I sammenhæng med opgivelsen af naturalismen er det vigtigt at lægge mærke til, at der sker en bevægelse fra rum til flade. Hvor personerne på skitsen er ordnet diagonalt, fra begge hjørner ind mod et forsvindingspunkt, er de på det endelige billede ordnet i række og de bevæger sig sidelæns.

I sammenhæng med overgangen til fladen kan man se, hvorledes Kristusfiguren fra at være rumlig bliver flad. På skitsen står han med et let vrid i kroppen og med det ene ben anbragt lidt foran det andet — på det endelige billede er begge ben anbragt ved siden af hinanden, med lige stor vægt på begge ben og med en streng frontalitet i hele figuren. Der sker en overgang fra krop til ikon.

På skitsen står Jesus som et menneske blandt mennesker, men på alterbilledet i Langå kirke er han kommet til at stå som Guddommen blandt mennesker. Frontaliteten, lyset og glorien skaber indtrykket — han står frit svævende, hans fødder er lige ved at være hængende som de byzantinske og hans blik er lige ved at være tomt og fjernt som den abstrakte guds, men hans hånd er hævet til hilsen, det er en venlig gud, der med stor uomgængelighed træder frem på korets østvæg og henvender sig til menneskene omkring ham — og til menigheden.

Selv om billedet for at opnå denne abstrakthed gør brug af romanske stilformer er der ingen, der vil antage, at billedet skulle være fra romansk tid. Det er nyt, og det er det fordi det rummer fem afgørende brud med den romanske stil.

Brugen af farverne ville for det første afsløre, at billedet ikke kan være malet af en romansk maler, for selvom han havde haft alle Ernst Triers farver til sin rådighed ville han ikke have brugt dem som han. Han ville have valgt en bundfarve og han ville have ladet den være blå eller grøn, for

så at variere farverne i de forskellige figurer og bygninger, han malede på væggen. Triers brug af farverne, som han lægger dem på i ovalens krumme form og i de bratte farveskift i toneflader er en helt ny måde at bruge farver på. Det er en måde, der mere peger mod det abstrakte maleri end mod noget andet.

Ved denne brug af farver, ved at fjerne miljøet, opnår Trier at isolere personerne; de står uden forstyrrende indblanding fra omgivelserne, helt overladt til deres menneskelighed.

Lyset i billedet er interessant. Der forekommer ingen slagskygge, men der forekommer kropsskygge på de enkelte personer. Denne skyggelægning viser, at lyskilden er Kristus i mandorlaen — han udstråler lyset, og blikket trækkes op mod den stærkt lysende glorie.

Denne brug af lyset er ukendt i dansk romansk kunst. Det er kendt, at Gud kan optræde som lys — stillet overfor mørket som Djævelens domæne — men Gud plejer så at optræde som abstrakt fænomen og være til stede i lyset. Her bliver lyskilden konkret: Kristus er lyset.

Ernst Trier siger selv, at hans udgangspunkt på billedet har været dåbsbefalingen, Matt. 28.16-20. Men hans billede udtrykker noget andet: »Jesus talte da atter til dem og sagde: »Jeg er Verdens Lys; den, som følger mig, skal ikke vandre i Mørket, men have Livets Lys« (Johs. 8.12.). De personer, der omgiver ham på billedet, deler sig så i nogle der følger ham, nogle, der tvivler — og nogle, der forlader ham og vælger mørket.

Som allerede nævnt flere gange er personerne, apostlene, ikke forsynet med attri-butter, og det er der en grund til.

I katolsk tid var det vigtigt, at man kunne genkende disse apostle, der var blevet martyrer; de viste nemlig, hvorledes vejen til frelse gik gennem et rent liv — samtidig med, at de gav kirken lejlighed til at gøre opmærksom på de puljer af gode gerninger, som disse martyrer havde oparbejdet

Ernst Trier: »Verdens lys«, alterbillede i Langå kirke færdiggjort 1957.

— og som kirken forvaltede. For så vidt kunne man have nøjedes med at afbilde deres attributter — deres kropslighed var underordnet.

Her er det omvendt. Apostlene er vist som 11 mennesker, der i en bestemt situa-

tion (dvs. uden viden om deres senere martyrium) tager stilling til deres guddom. Nogle tror — det er de fleste — og nogle tvivler. De får således ikke betydning i kraft af deres tilstedeværelse, men i kraft af deres reaktion i det givne øjeblik.

Alterbilledets samlede udsagn bliver dermed: Kristus står frem som Verdens Lys og tilbyder med stor kraft sin frelse som en mulighed for dem, der tror på ham. På billedet ser vi, hvorledes 11 mennesker reagerer; nogle modtager tilbuddet, andre modtager det ikke. Billedet siger ikke noget om, at tvivlerne er større syndere end de andre eller om, at de ryger direkte i fortabelsen. Det er ikke på den måde et skræmmebillede, som vi finder dem i de gotiske kalkmalerier. Det er et billede med en helt anderledes appel, en appel til det enkelte menneske med et tilbud om tro — men det gøres ikke til en nødvendighed for mennesket, at det tror. Mennesket står nu frit til at vælge.

Og der kommer vi lige ind i nok et afgørende brud med billeder fra den romanske periode. Henvendelsen til den enkelte i menigheden understreger nu troens mulighed snarere end dens nødvendighed. Troen anerkendes nu som et problem, det bliver legitimt at tvivle.

Ernst Trier lader en stærkt virkende Kristus stå frem for apostlene (og menigheden) og maler ham som Verdens Lys. Han maler ham ikke som syndesoneren Kristus, der på korset påtog sig al vores skyld; billedet rummer ingen spor af den forløsende korsfæstelse: Naglegabene mangler. Der er altså ikke på den måde nogen ubetinget hjælp at hente hos Kristus på altervæggen i Langå.

Dermed anslås igen moderne strenge. En ting er, at filosoffer, forfattere, teologer og intellektuelle i det hele taget har funde-

ret overordentligt meget over troen, over tro — noget helt andet er at få denne spekulation bragt ind i kirken, endda som alterprydelse. Vi kan nok have en fornemmelse af, at tvivlerne snyder sig selv, men billedet dømmer dem ikke. De er i deres fulde ret til at vælge — som troen for enhver i menigheden bliver til et personligt eksistentielt anliggende. Troen er en mulighed, og der findes ikke længere nogen éntydig kirkelig sandhed.

I forhold til den romanske tradition er der her sket et afgørende skift i forholdet mellem kirke og kunstner, mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Hvor kunstneren/maleren i den tidlige danske kirkekunst fik præcise ordrer at gå efter har Ernst Trier haft anderledes frie hænder. Han skulle have sin skitse godkendt af Nationalmuseets Alterbilledudvalg og af det lokale menighedsråd — men det færdige billedes udsagn har ingen interesseret sig for så længe stilen var kirkeligt i orden.

Der er på ingen måde tale om, at han gennem sit billede skal udtrykke kirkens holdning til noget som helst; han har fået ret til at udtrykke sin helt personlige holdning til troen i sit alterbillede, han har kunnet gøre billedet til et udsagn om Ernst Trier. Han viser sig tydeligt i hele billedet, og denne fremtrædende malerrolle ville have været utænkelig under romantikken. Den romanske maler kunne være en god eller en dårlig håndværker, men han skulle altid træde tilbage i forhold til billedet. Det behøver Trier ikke. Billedet i Langå er hans udsagn om troen.

Ole Warthoe-Hansen 1915-85

Med læreren, historikeren og organisationsmennesket Ole Warthoe-Hansens død den 16. 7. 1985 er en epoke i det lokalhistoriske arbejde afsluttet. Ved Warthoes bortgang har vi mistet en stærkt personligt præget opfattelse i det folkelige historiske arbejde. Hans virke havde ikke alene betydning for historisk engagerede mennesker i hjembyen, men over hele landet.

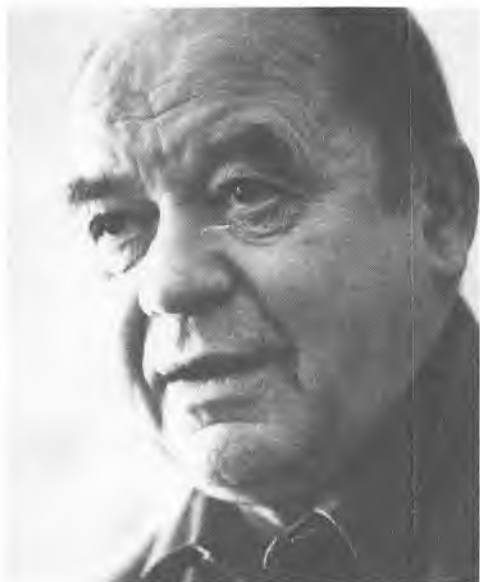
Warthoes indsats i Randers Amts Historiske Samfund var en forlængelse af hans lærergerning. Kort efter, at han i 1946 havde fået stilling ved Randers kommunale skolevæsen, indmeldte han sig i foreningen og blev snart efter valgt til bestyrelsen. Hans hovedindsats var redaktionen af den amtshistoriske årbog, hvor han fra 1953 til 1974 sammen med skiftende redaktionsudvalgsmedlemmer højnede bogens standard. Som formand fra 1965 til 1973 var han med til at igangsætte bogudgivelser ved siden af årbogen. I 1979 udnævntes han til æresmedlem af Historisk Samfund.

I årene 1970-81 var han formand i Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger. Også her prægede han bestyrelsesarbejdet med sin idérigdom og lyst til at være sammen med mennesker. Han rejste meget i de år, og talrige historiske foreninger kan takke hans inspirerende foredrag for deres oprettelse. Hans formandsberetning ved sammenslutningens årsmøder var et inspi-

rerende idékatalog og et barometer over det lokalhistoriske klima landet over. At han i 1983 fik ridderkorset var en smuk gestus for indsatsen for hele rigets lokalhistorie.

Ved siden af det historiske organisationsarbejde var han i 1950'erne dybt engageret i Randers Museums Historiske Afdeling. Som bestyrelsens sekretær deltog han med iver i indsamlingsarbejdet fra de arkæologiske udgravninger til bredt anlagte etnologiske projekter. Det var i de år, han fik interesse for halmuroernes historie. For Nationalmuseet indsamlede han fra 1966 erindringsstof om uroerne fra hele landet. I de seneste år var han igen i gang med dette emne, og det er tungt at vide, at det store, værdifulde materiale ikke blev publiceret.

Warthoes historiske hovedindsats var studiet af håndværkets udvikling. I tobindsværket »Randers Håndværkerlav« fra 1970 fremlagde han et nyt, værdifuldt materiale især hentet i de gamle, lokale laugsprotokoller. Bogen viste også hans glæde ved at arbejde med museumssamlinger. Den lille bog om Randers Bagerlaug fra 1976 var en fortsættelse af bogen fra 1970. Hans sidste trykte arbejde skulle blive »Snedkernes behøvling«. Det er en artikel, der udkom i Den gamle Bys Årbog 1984. Her berettes levende og indfølelse om den nu helt uddøde håndværksskik.

Ved siden af laugsbogen står værket »Sø-købstaden Randers« fra 1980 som Warthoes hovedarbejde. Bogen blev vel skrevet sammen med medarbejdere ved Erhvervsarkivet i Århus, men det var Warthoes idé og kreativitet, der gav bogen sin særlige karakter.

Ved siden af de vigtige bøger arbejdede han også gerne med den lettere journalistik. I »Randersbogen«, den festlige årbog, der udkom i årene 1973-76, findes talrige småartikler af blivende værdi.

Warthoe kom til at virke i en tid med opbrud i det lokalhistoriske arbejde. Han så, hvordan faguddannede museums- og arkivfolk efterhånden overtog mange af de gamle bestyrelsesfunktioner ved de lokale kulturhistoriske samlinger. Han så tydeligt værdien ved denne udvikling i form af bedre arbejdsbetingelser ved institutionerne, men han var også opmærksom på, at det brede folkelige islæt ville blive berørt. Han anså de lokalhistoriske foreninger som en garant for den folkelige bredde i virksomheden.

Ved 70-årsdagen 15. maj i år samledes Warthoes mange venner, kolleger og forbindelser i festligt lag i hjemmet på Blåregnevej. Ved den lejlighed var han for sidste gang centrum for det »laug«, der var blevet hans. Den hyldest, der blev ham til del, var helt naturlig og den glædede ham meget. Ole Warthoe-Hansen var en ideernes mand og en mand med en markant opfattelse af historiens fortællende betydning. Han vil længe blive husket.

Peter Bondesen

Ole Warthoe-Hansens bibliografi 1950-85

Ved Peter Bondesen.

Den efterfølgende bibliografi kan ikke gøre krav på at være en fuldstændig fortegnelse over Ole Warthoe-Hansens forfatterskab. Dagspressen er ikke gennemgået, og m.h.t. bidrag til »Lokalhistorisk Journal« er der foretaget et udvalg. Iøvrigt er der tilstræbt en udtømmende registrering af forfatterskabet.

De enkelte titler er opstillet kronologisk med hensyn til årstal. Inden for det enkelte år er rækkefølgen:

selvstændige publikationer (alfabetisk), bidrag til tidsskrifter (tidsskrifterne opstillet alfabetisk, opstillingen inden for de enkelte tidsskrifter kronologisk) og avisartikler.

1950

Paa arkæologisk togt til Bornholm med Nationalmuseet og F.A.D., Vordingborg Seminariums Elevforenings Årsskrift, 1950, s. 23-25.

1951

Lidt om Fussingø, Fra Randers Amt XLV, s. 96-98.

Byposten i Randers, Fra Randers Amt XLV, s. 99-105.

1952

Fra Randers Museums arbejdsmark, Fra Randers Amt XLVI, s. 61-69.

Da der var Keramikfabrik i Gjesing, Randers Amtsavis 8.11.1952.

1953

Fra Randers Museum, Fra Randers Amt XLVII, s. 101-109.

1954

Lokalhistorikeren Aage Sørensen, med bibliografi, Fra Randers Amt XLVIII, s. 24-33, 130.

Fra Randers Museum, Fra Randers Amt XLVIII, s. 102-107.

1955

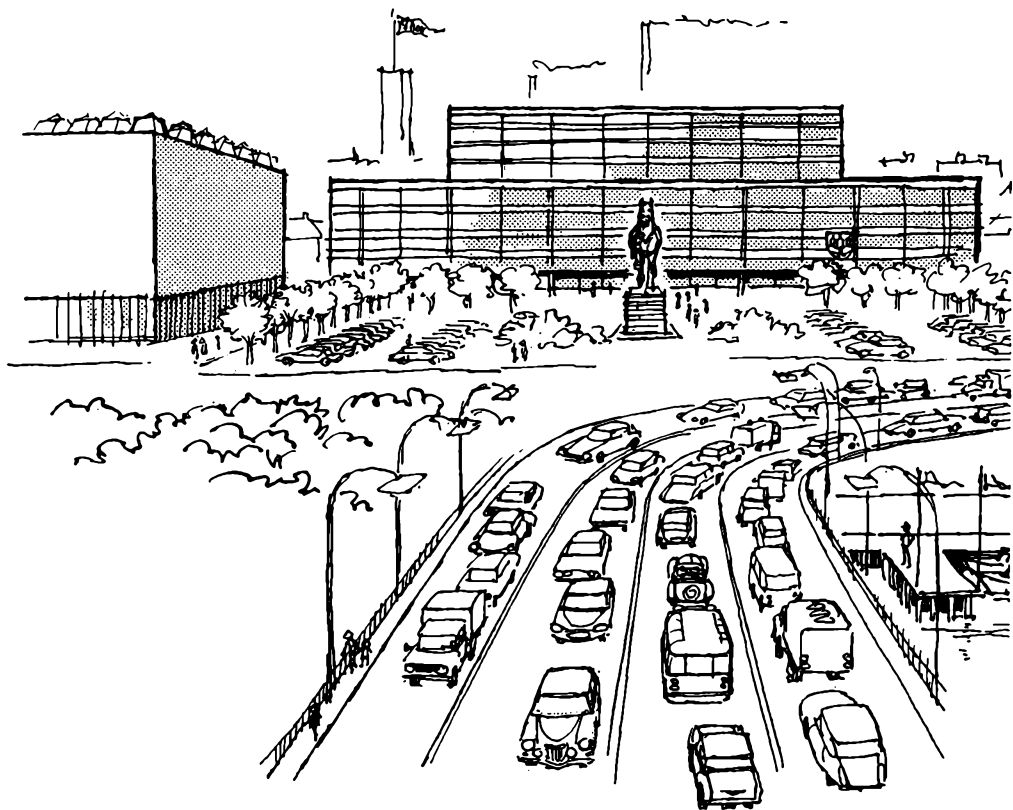
Stadsarkivar Niels Poul Gleerup, Fra Randers Amt II, s. 78-82.

Fra museer og arkiver, Fra Randers Amt II, s. 83-92.

Større arbejder ved Randers Amts kirker, Fra Randers Amt II, s. 94-95.

1956

Historisk Samfund for Randers Amt 1906-56. Et tilbageblik på 50 års virksomhed, Fra Randers Amt I, s. 5-17.

Wartboes Randersvision. Per Illums tegning til artiklen i Amtsavisen 27.4.1972.

Fra museer og arkiver, Fra Randers Amt I
s. 113-125.

1957

Lidt om Randers tin og -tinstøbere, Fra Randers Amt LI, s. 5-20.

Fra museer og arkiver, Fra Randers Amt LI, s. 95-106.

1958

Fra arkiver og museer, Fra Randers Amt LII, s. 86-100.

1959

En bondestue i Randers Museum, Arv og Eje VIII, s. 89-95.

Maj Thammes, Folkeminder, 1959, s. 235-236.

Fra museer og arkiver, Fra Randers Amt LIII, s. 79-91.

Anm. af Peter Madsen Pedersen: Strabandslægten gennem 300 år, Fra Randers Amt LIII, s. 92-93.

Da love jeg at arbejde ud i 14 dage for hver nat jeg udebliver — En lærekontrakt fra lavstidens Randers hentet fra Snedkerlavets bog. Socialdemokraten for Randers og Omegn 2. maj 1959.

»Uroen«, den lille halmkrone paa Randers-egnen — og andre steder i verden, Randers Dagblad 23.12.1959.

1961

Danske ingeniør-firmaers arbejde i udlandet, Dansk Pædagogisk Tidsskrift, nr. 4-5, 1961, s. 210-212.

1962

Den danske bonde 1788. Dansk Historielærer Forening. Særnummer »Museerne og Skolernes Historieundervisning«, maj 1962, s. 5-24.

Amtshistorisk Arkiv, Fra Randers Amt LVI, s. 119-123.

1963

Alt det gamle skrammel, Plovmanden Fra Danmarks Sparekasser, efterår 1963, s. 8-9, 16.

1964

Dagbog fra krigen 1864 (tømrer Anders Gregersens krigsdagbog transskriberet og kommenteret), Fra Randers Amt LVIII, s. 31-46, 126-127.

Amtshistorisk Arkiv, Fra Randers Amt LVIII, s. 121.

1965

Arkivnyt, Fra Randers Amt LIX, s. 111-112.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LIX, s. 113-115.

1966

Uro, Slange og Vejrfisk. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Spørgeliste nr. 29, 40 s.

Bidrag til den lokalhistoriske status, Fortid og Nutid, bd. 23, s. 99-109.

Amtshistorisk arkiv, Fra Randers Amt LX, s. 79-80.

Anm. af Jyllands Brevkiste (1966), Borgmester Niels Jacobsens Stambog (1966), Viborg landstings skøde- og pantebog (1966) og Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 (1966), Fra Randers Amt LX, s. 83-87.

Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, Fra Randers Amt LX, s. 92-95.

Det gamle billede (kronik), Jyllandsposten 13.5.1966.

1967

Amtshistorisk Arkiv, Fra Randers Amt LXI, s. 110-112.

Anm. af Resen: Atlas Danicus Århus Stift udg. v. Helge Søgaard, Fra Randers Amt LXI, s. 113-114.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXI, s. 121-123.

Skoleundersøgelsen i Randers Amt, Årbog for Dansk Skolehistorie, 1967, s. 148-152.

1968

Hvad vil vi opnå med den amtshistoriske årbog? (Sammen med Rudolph Bertouch og H. K. Kristensen), Fortid og Nutid, bd. 23, s. 403-411.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXII, s. 93-95.

1969

Anm. af Landsarkivet for Nørrejylland, Håndskriftssamlingen, Arkivregistraturer 2, Fra Randers Amt LXIII, s. 114.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXIII, s. 116-117.

Et par løse ender, Lokalhistorisk Arkiv, nr. 1, s. 2-3.

1970

Randers Håndværkerlav. Fra lavenes opståen indtil deres ophævelse efter 1857, bd. 1-2, 192 s. og 92 s. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund.

Amtshistorisk arkiv, Fra Randers Amt LXIV, s. 99-100.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXIV, s. 112-114.

Regionalkursus i Randers, Lokalhistorisk Arkiv nr. 1, s. 15-16.

Så er vi igang, s. 1-2, De politiske arkiver s. 6-7, begge i Lokalhistorisk Kontakt nr. 1. Den åbne port, s. 1-2, Lokalhistorien bliver farlig, s. 7, begge i Lokalhistorisk Kontakt nr. 2.

Uro, Skalk nr. 5, s. 11-15.

Randers Amts Historiske Samfund, Årbog for dansk Skolehistorie, 1970, s. 141.

1971

Skolehistorisk Billedbog fra Randerseggen og Djursland, 32 s. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund og Selskabet for dansk Skolehistorie.

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXV, s. 91-94.

Til foreningerne s. 1-2, De gamle skolebilleder s. 13, Nogle erfaringer og konsekvenser s. 14-16, Åbent brev til en højskoleforstander s. 23, alle i Lokalhistorisk Kontakt nr. 3.

Den anden museumsrevolution er begyndt s. 10-11, Dagspressen og de gamle billeder s. 19, begge i Lokalhistorisk Kontakt nr. 4.

1972

Til medlemmerne, Fra Randers Amt LXVI, s. 102-107.

Tanker ved en sammenlægning s. 3-4, Lokalhistorien og højskolen s. 12-13, Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger s. 23-25, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Det kan nytte s. 5-7, En avisnotits s. 21, begge i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

De lokalhistoriske strukturproblemer s. 3-4, En rose fra Randers s. 9-10, Lad os afskaffe lokalhistorien s. 11-13, Lokalhistorien og højskolen s. 17-18, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 3.

Godt nyt fra Bornholm, Lokalhistorisk Journal nr. 4.

Der er lyst til ægteskab s. 1-2, Efter årsmødet s. 3, Danmarks Radio og lokalhistorien s. 4-5, Anm. af R. Bertouch: Menigmands Minde (1971) s. 6-7, alle i Lokalhistorisk Kontakt, særnr.

Skal Randers se sådan ud i fremtiden?, Amtsavisen 27.4.1972.

1973

Indsamling af historiske film og billeder i Østjylland (Århus Amt) den 7.-15. april 1973. Rapport om forløb og resultater, 14 s. stencil.

Omkring to avisudklip s. 3-4, Verden set fra en ravnekrog — eller: Ingen kan tjene to herrer s. 7, Billedstormen i Jylland s. 11, Vendsyssel Årbøger har fået nyt ansigt s. 20-21, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Goddag, — må vi komme indenfor? s. 3-4, Den østjyske billedstorm afsluttet s. 7-8, En forening bliver til s. 20, Hvorfor nu denne forskel s. 21, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

Skal vi rokke ved fremtiden?, Lokalhistorisk Journal nr. 3.

Må vi bede om en halv konsulent? s. 3, Kro og gæstgiveri s. 4, Den fynske billedkampagne s. 7-8, Hvordan bærer man sig ad? s. 24-25, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

Præsten kan støbe et ærligt vokslæs, Randersbogen s. 23-26.

Udfordringen, Randersbogen s. 68-74.

Byens sluseværk, Randersbogen s. 75-77.

Kunst — hvad er det for noget, Randersbogen s. 78-80.

Gamle film og billeders betydning. Roug-
sø-Sønderhald Herreds Folkeblad 15.3.
1973.

1974

*Måske kan Uri Geller få sig selv til at svæve
— men det kan vi andre også,* Lokalhisto-
risk Journal nr. 1.

*Den pædagogiske drejning s. 3, Magisteren
og lokalhistorien s. 5-8, Det tværregionale
og det »tværfaglige« samarbejde s. 10,
Klokken har ringet for anden gang s.
12-14, Åbent brev til Iørn Piø s. 17, alle i
Lokalhistorisk Journal nr. 2.*

*Vort ansigt, — arkivernes og foreningernes
egne billeder s. 3, Lokalhistorien og skolen
s. 12-14, De historiske årbøger s. 23, alle i
Lokalhistorisk Journal nr. 3.*

*Til lykke med de 25 år s. 8, SLFs årsmøde s.
15-19, Indbydelse til kursus s. 20-21,
Dansk Folkemindesamlings publikationer
s. 25-26, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.
Magisteren og Lokalhistorikeren, Noter om
Historie og Undervisning, nr. 43, 1974, s.
19-21.*

*Randers byhistoriske teater, Randersbogen
s. 17-28.*

*Randers under forvandling, Randersbogen
s. 65-70.*

*Historisk Samfund, den gamle skude, Ran-
dersbogen s. 80-81.*

1975

*Lokalhistorien og dens perspektiver, Dan-
marks Amtsråd, 5. årg. nr. 4, 1974-75, s.
24-26.*

*De vises sten fra Vejle Amt, — en forelø-
big rapport s. 3-4, Rapport fra Silkeborg
Højskole s. 12-13, Initiativer i Struer s. 13,
alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1*

*Et vigtig korrektiv s. 4-5, Fortid, nutid og
fremtid — eller opbrud i Susålandet s. 6-7,
Lokalhistorisk Journal nr. 2.*

*En folkelig bevægelse. Gudenådalens
hjemstavnforening s. 14-16, Festskrift til
H. K. Kristensen på 80-årsdagen s. 18, Et
folkeligt akademi s. 21, Nørrelykke in me-
moriæ s. 22-23, alle i Lokalhistorisk Jour-
nal nr. 4.*

*Randers Mad og Drikke, Randersbogen s.
4-24.*

*Lodseriet på Randers Fjord 175 år, Ran-
dersbogen s. 66-67.*

1976

*Randers Bagerlaugs 250 års jubilæum 9.
oktober 1976, 36 s. Udg. af Randers Bager-
laug.*

*Lokalhistorien i skolen s. 3-4, Topografi og
lokalhistorie s. 9. En gylden bog — om
dansk guld s. 10-11, Fynske Minder s. 15,
Årbøgerne, alle i Lokalhistorisk Journal nr.
1.*

*Godt stof s. 4-5, Anm. af Poul Eller: Bor-
gerne og billedkunsten på Chr. IVs tid
(1974), s. 26-27, Anm. af J. E. T. Kristen-
sen: Fr. Raschs Efterf. A/S 1951-1976
(1976), s. 27, alle i Lokalhistorisk Journal
nr. 2.*

*Brev til statsministeren s. 4-6, Sammen-
slutningen af lokalhistoriske Foreninger s.
26-27, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 3.*

*Den lokalhistoriske presse s. 9-10, En invi-
tation til forskeren i os alle s. 13-14, Sam-
menslutningen af lokalhistoriske Forenin-
ger s. 22-23, alle i Lokalhistorisk Journal
nr. 4.*

*Lørdage på Randers torv (sammen med
Mette Ahlgren), Randersbogen s. 4-15.*

*Hvad blev der af Randers-håndværket,
Randersbogen s. 16-37.*

*Stadfeldt genudgivet, Randersbogen s.
76-77.*

*Randers-maleren fra Åbenrå, Randersbo-
gen s. 78-79.*

*»Randers i Hattens«, Randersbogen s.
80-82.*

1977

*Et samarbejde om Randers købstad mellem
Amtscentralen og Randers lokalhistoriske
arkiv, Historie og Samtidsorientering, te-
manr., s. 452-457.*

*Aflysning indtil videre? s. 19, Nyt medlem
til SLF s. 24-25, begge i Lokalhistorisk
Journal nr. 1.*

*Ud vil jeg, ud — så langt, langt ud — ud,
s. 15, Nu grønnes morgenrøden s. 16-18,*

Lokalhistorisk forening og arkivdannelse i Purbus kommune s. 27, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

Til lykke til Ribe Amt s. 12-13, Lokalhistorisk Journal nr. 3.

Vor mand i Island s. 5-7, De rækker hinanden hånden — eller: Genbrug på en anden måde, begge i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

1978

Lokalhistorisk status, Festskrift til Johan Hvidtfeldt, s. 475-490.

Hvad får vi for vore penge? s. 3-5, Vi får mere frihed, og hvad vil vi bruge den til s. 15, SLF kursus s.19, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Nye veje i Ribe Amt s. 6-7, Syv med eet smæk. Tre bøger af Knud Bidstrup — en kommentar s. 12-13, Lokalhistorisk Journal nr. 2.

Samarbejde s. 10, Kundskab er magt s. 10-11, Rapporter fra foreningsfronten. Fra det gamle land s. 11-12, Historisk Samfund i Vejle Amt s. 12-13, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

Hvad kan vi bruge fortiden til? Politiken 6.3.1978.

1979

Folk og forskning s. 8-9, Bondedagbøger s. 12-13, Amtsbeskrivelserne (sammen med Finn H. Lauridsen) s. 17-18, Nyt fra Ringkøbing Amt s. 23, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Kursusvirksomheden i SLF s. 4, Hvad vil vi så med historien s. 5-6, Lysabild sognehistoriske Forening på Als s. 18, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

1980

Søkebstaden Randers (Sammen med Henrik Fode og Finn H. Lauridsen), heri s. 10-117. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund og Randers Skipperlaug.

Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred s. 23-24, anm. af Livet langs banen (1979) s. 30, begge Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Lokalhistorisk Journal bør læses og have næring s. 3, Hvorfor holder vi kursus s. 9,

Vi varmer op til årsmøde i Ebeltoft 1980 s. 19, Nye spørgeskemaer s. 19-20, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

Historisk Samfund for Ringkøbing Amt s. 16-18, Solidt gårdbrug og herregårdsanlæg s. 24-25, Bornholms Historiske Samfund 75-års jubilæum s. 26, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

Randers bør have flodhavnsmuseum, Amtsavisen 5.8.1980.

1981

Anna Rasmussen, sognebogen fra Hylke og den ubeldige borgmester s. 8-9, SLF s. 15-17, Fra de nordvestlige provinser s. 27-28, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Fra det nordsjællandske foreningsområde s. 16-18, Vore egne billeder s. 22, Lokalhistorisk Forening for Saxkøbing Kommune s. 23, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

Bornholms Tidende s. 24, Hårby lokalhistoriske forening s. 25, begge i Lokalhistorisk Journal nr. 3.

Et eksempel til efterfølgelse s. 5, Afsked med en kasserer s.11-12, Lokalhistoriens historie s. 13, Dannelser efter seminaret s. 19-20, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 4.

1982

De lokalhistoriske foreninger efter 15 år, Fortid og Nutid, bd. 29, s. 682-691.

Lokalhistoriske foreningsdannelser, Langå, Lokalhistorisk Årbog, s. 5-7.

Fornyelse er nødvendig s. 25, Langtidsledige har skrevet 800 sider lokalhistorie s. 26, Nyt fra Gørlev og Reersø s. 26, Lyø sætter rekord s. 27, anm. af Knud Bidstrup: Kluk sa'e det. Snapsehumor i 100 år (1981) s. 30, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Regionale meddelelser til Lokalhistorisk Journal s. 11, Flemming Just stiller spørgsmål til Højskolen og til SLF s. 22, Til de lokalhistoriske foreninger, der ikke er medlemmer af SLF s. 23, alle i Lokalhistorisk Journal nr. 2.

1983

Lokalhistoriens udvikling i det gl. Randers Amt, 13 s., stencil. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund.

Søg fortiden for fremtids skyld (kronik),
Sjællands Tidende 17.12.1983.

1984

Snedkernes behøveling. Købstadsmuseet
»Den gamle By«, Årbog 1984, s. 175-210.

1985

Uroerne spørger igen s. 12-13, Lokalhistorisk Journal nr. 1.

Ole Warthoe-Hansens

redaktørposter:

1953-74: *Historisk Årbog Fra Randers Amt*. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund. Her sammen med: Aage Sørensen 1953-56, Aage Brask 1953-63, Vagn

Riisager 1953-71, J. Aa. Søgaard 1964-71, Hans Runge Kristoffersen 1972-73, Søren Sloth Carlsen 1972-74, Henning Götzche 1972-74, Palle Schødt Rasmussen 1974.

1970-72: *Lokalhistorisk Kontakt*. Kvartalsblad. Udgivet af S sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger. Her sammen med Finn H. Lauridsen.

1972-82: *Lokalhistorisk Journal*. Kvartalsblad. Udgivet af S sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver og S sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger. Medredaktør.

1973-76: *Randersbogen*. Årbog. Udgivet af redaktionen. Her sammen med : Jørgen Hansen 1973-74, Axel Rye 1973-76, Viggo Torstensson 1973-76, Peter Laursen 1975 og Mette Ahlgren 1976.

Fra arkiver og museer i det gl. Randers amt

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Ebeltoft Byhistoriske Arkiv blev oprettet i 1944 som en afdeling af Ebeltoft Museum. Museet og arkivet kunne i 1984 samtidig fejre henholdsvis 75-års og 40-års jubilæum. Arkivet hører således til landets aller ældste lokalhistoriske arkiver.

Fra 1. januar 1985 har Ebeltoft Museum opnået statsanerkendelse, hvilket medfører, at økonomien bliver forbedret, samt at man har kunnet ansætte en museumsinspektør, som samtidig bliver daglig leder af arkivet. Fra 1. marts 1985 er cand. mag. i arkæologi og historie Jakob Vedsted ansat som museumsinspektør.

Museets nye status vil forhåbentlig også blive til stor gavn for arkivet, som har meget store arbejdsopgaver at kæmpe med. Inden for de sidste par år er arkivet overflyttet fra Jernbanegade til nye lokaler på Skelhøjeskolen og mange ting er endnu ikke bragt i fuldstændig orden. Desuden rummer arkivet store mængder arkivalier som mangler at blive ordnet og registreret. Det er stærkt påkrævet at få disse opgaver løst i den nærmeste fremtid.

Sammen med museet deltog Byhistorisk Arkiv i arrangementerne i forbindelse med 40-års dagen for Danmarks befrielse med en større udstilling om besættelsestiden i Ebeltoft kommune.

Jakob Vedsted

GRENAA EGNSARKIV

Efter en række år, hvor arbejdet ved Grenaa Egnarkiv har været finansieret via løse bevillinger, er der nu oprettet en halvtidsstilling som leder af arkivet. Pr. 1/3 tiltrådte undertegnede denne. Der er hermed skabt mulighed for en mere langsigtet og målrettet organisering af arbejdet.

Som det fremgår af sidste års beretning, er det vedtaget at placere kommunens gamle arkivmateriale ved egnarkivet. Overflytningen, gennemgangen og registreringen af dette omfattende materiale vil fortsætte i årene fremover. Grenaa Egnarkiv er altså et lokalhistorisk arkiv i traditionel forstand, men tillige opbevaringsstedet for det kommunale arkivmateriale, som er ude af administrativ brug. Og så må jeg sige, at arkivets kunder i høj grad har nytte af dette materiale — til slægtsforskning og andre lokalhistoriske studier.

Ellers fortsætter indleveringen af arkivmateriale fra foreninger, virksomheder og private som vanlig. Vi har bl.a. modtaget en større portion papirer og billeder fra Grenaa Dampværeri, og en del materiale er kommet ind i forbindelse med festligholdelsen af 40-året for Danmarks befrielse.

Registreringen af de indkomne sager indgår nu i den daglige rutine. Men derudover fortsætter arkivets tidligere leder

Jens Anker Nielsen med at gennemgå de gamle lokale dagblade og registrere stof af lokalhistorisk interesse. Det er et imponerende arbejde, der på det punkt er gjort gennem årene, og J. A. Nielsen er nu nær ved at nå til vejs ende med denne avisgen-nemgang. Også dette arbejde er noget arkivets kunder i høj grad har nytte af.

Der har været to udstillinger i årets løb. Den ene i samarbejde med *Slægts- og lokalhistorisk forening*, den anden med lokalhistorisk materiale fra besættelsestiden. De har begge været placeret i bibliotekets forhal. — Der har i vinterens løb været afholdt studiekreds i samarbejde med Slægts- og lokalhistorisk forening samt Folkeuniversitetet. Dette arbejde fortsætter formentlig til efteråret. — Der er holdt flere foredrag, og især har J. A. Nielsen været flittigt benyttet af foreninger og institutioner.

Som sædvanlig har P. S. Johnsen udgivet årbogen *Grenaa og Omegn før og nu* (Grenaa 1984). J. A. Nielsen har udgivet erindringer: *Grenaa Folketidende gennem 47 år*. Og en kreds af lokale modstandsfolk har skrevet bogen: *Modstandsbevægelsen i Grenaa* (Grenaa 1985). I alle disse tilfælde har arkivet bidraget med materiale.

Arkivets leder, mag. art. Børge Kjær, træffes i arkivets åbningstid onsdag kl. 15-19. Derudover efter aftale. — Grenaa Bibliotek modtager arkivalier og giver adgang til arkivets samlinger af trykt materiale samt kopierne af kirkebøger, folketællinger m.v. i bibliotekets almindelige åbningstid. Tlf. 32 55 77.

Børge Kjær.

HADSTEN LOKALHISTORISKE ARKIV OG SAMLING

Det har igen været et godt år for vores arkiv. Vi har haft mange besøgende, flere skoleklasser, og mange ting og sager har vi

også fået, hvoraf nogle skal nævnes, bl. a. en gammel tallerkenrække skænket af Niels Enevoldsen i Halling.

Den 5. februar havde vi en foredragsaften med Børge Kjær, Grenå, som fortalte om lokalhistorisk forskning. Der var 25 deltagere.

Fængelhætteudtrækkertangen, som jeg havde i avisen, blev et helt tilløbsstykke. Der var mellem 60 og 70, der ringede og fortalte, hvad den var til. Tangen, vi viste, tilhørte Anders Hulgård, men vi har fået en til arkivet skænket af Herluf Sejersén, Hadsten. Den er endda med tilbehør.

Besøg af 18 piger fra gymnasiet, som ville høre om industriens udvikling i Hadsten.

Og så havde vi besøg af Hadsten Borger- og Håndværkerforening, som nu er nedlagt i 100 året for dens oprettelse. Formanden arkitekt Ove Rosenkvist havde kontakttet os og sagt, de ville komme med fanen og at de havde lidt penge med til os. Fanen blev afleveret tillige med en check på 1000 kr., som vi må anvende til byens gavn. Det var vi meget taknemlige for.

Fra P. N. Grove har vi fået en del ting stammende fra Vissing Kirke, et oblatbæger og to indsamlingsbøtter; de to er kgl. porcelæn. Vi har også fået en skjorte og messehagel fra Hadbjerg Kirke.

I Forårsugen i Hadsten, den 22.-30. marts deltog vi med en udstilling af gamle skolesager, kateder og gamle skoleborde. Vi kaldte det »Fra Rytterskole til Gymnasium«.

4. maj havde vi stor mindefest for 40 året for Danmarks befrielse. Man startede med mindegudstjeneste i St. Pauls Kirke. Der var 17 faner og korsang af Hadsten blandede sangkor. Pastor Nørgård talte. Kirken var fyldt. Derefter gik man til Rådhusparken med Randers Politis musikkorps i spidsen. Der blev talt af borgmester Leth Laursen. Derefter talte tidligere modstandsmand Anders Hulgård og nedlagde en krans ved mindestenen for Frits Johan Blichfeldt Møller. Han blev kaldt »Den

røde Pimpernel«, han hjalp mange til Sverige, men blev skudt af tyskerne den 3.2.1944 i København. Derefter fremsagde tidligere forstander Bilsøe Hansen en 4. maj-prolog af digteren Halfdan Rasmussen.

Så spadserede man til det nye gymnasium i Hadsten, hvor tidligere modstandsmænd Barner Andersen, Randers, talte. Han var den eneste af Hvidstengruppen, der overlevede.

Der var tre skoleklasser, 2 fra Østervangsskolen og en fra Hadbjerg, som i deres klasser havde lavet plancher med avisudklip og ting og sager fra de 5 forbandede år, kopier af Frøslev lejren, m. m. Hadbjerg eleverne havde lavet en Atlantvold med kassematter, kanoner og soldater, alt dette sammen med ting fra vores arkiv. Ting fra tidligere modstandsfolk blev samlet i en udstilling i Hadsten skoles cafeteria, hvor der var åben i 14 dage, og der var mange, der så det. Det hele er nu sat op i vores arkiv, hvor det bliver permanent.

Nydam Jensen.

MARIAGER KOMMUNALE BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Siden sidst er der gået to år. I den tid har arkivet fået mange værdifulde ting både i form af originale papirer og af kopier.

I forbindelse med Per S. Carlsens bog lykkedes det for os at finde en brandforsikring fra 1796, så vi nu har et indtryk af, hvordan Mariager Kloster og klostergård så ud dengang.

Landet har for nylig fejret 40 året for besættelsestidens ophør. Det har også indirekte præget arkivet. Per S. Carlsen har til arkivet fået optaget samtaler med tidligere modstandsfolk, der fortæller om deres indsats i Mariager og omegn (udsendt i Radio Fjord maj-85). Til arkivet er optaget to bånd med borgmester C. Stendahl, der fortæller om sin tid i tyske koncentrations-

lejre. I den forbindelse må også nævnes, at vi har modtaget forskellige papirer fra besættelsestiden fra nu afdøde sagfører R. M. Jørgensen.

I forbindelse med de sidste års megen debat om godset Overgaard, har vi forsøgt at samle avisstoffet, så der er efterhånden en ret tyk udklipssamling. I skrivende stund lader det ikke til, at debatten er ophørt.

I vinterens løb er der i Sognegården blevet afholdt forskellige lokalhistoriske foredrag. Her har jeg bl.a. bidraget med: Kendte personer i Mariagers historie (pastor Schrøder, sadelmager C. Carlsen og købmandsslægten Sorvad). Tilslutningen til disse aftener har været stor. Det samme kan siges om sommerens byvandring, som holdes i samarbejde med museet. I 1984 tog vi turen Fuglsangsgade og Fuglsang. I år gælder det Østergade.

Jeg må også nævne, at arkivet takket være forstander Østerby nu er i besiddelse af samtlige årsskrifter fra Skrødstrup Efterskole.

Arkivet har også fået del i forskellige fund efter vor afdøde lokalpoet/dramatiker, skibsmægler From Bartrumsen. Det drejer sig om digte, udkast til skuespil og nytårsudtalelser. Med det, arkivet i forvejen er i besiddelse af af Bartrumsen, er der for en historiker et godt arbejdsgrundlag.

Årets »høst« af kirkebogkopier er i hus, og alle kopier har jeg indbundet hos Mariager Bogtrykkeri. 53 bind er det blevet til indtil nu, og det har ikke kostet os noget, takket være interesse fra bogtrykker Ib Damsgaards side. Det er dejligt, at noget sådant kan ske.

Med tanke på eftertiden og dens historikere prøver vi at samle, hvad der laves af kommunale planer, lokalplaner m.m. I den forbindelse er det et stort plus at have en lokalredaktør, der er interesseret i lokalhistorie, og som får en masse godt stof fra kommunen.

Poul Gaardsted.

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Ud over at vi stadig udvider vore forskellige samlinger af kirkebøger og justitsprotokoller, større foretagenders hertil afleverede arkiver, afsluttede og henlagte regnskabsprotokoller fra en længere række henfarne årtier, plus en del gode bevaringsværdige dokumenter fra dødsboer og indstillede købmandshandler, nedlagte mejerier og lignende, har vi ikke meget nyt at kunne berette.

Sammen med Knebel og Omegns Borgerforening afholdt vi på Molsskolen en mindefest i anledning af afslutningen af Anden Verdenskrig den 4. maj 1945. Da forskellige ting hindrede os i at afholde festen på selve dagen, blev den afholdt den 6. maj:

Efter velkomst og befrielsessang, skrevet den 5. maj 1945, gik man i gang med beretninger om Mols under besættelsen, kun afbrudt af en rolig kaffepause.

Sigvard Thuesen, der var formand for Hesteforsikringsforeningen, og deltager i modstandsbevægelsen, fortalte om hvordan han under besættelsen nægtede at forsikre de heste, der var i arbejde på Tirstrup Flyveplads, og enkelte heste blev i stedet for skudt som sabotage. Tidligere fyrmester Riberfelt fortalte om sin tid ved fyrvæsenet i Helsingør ved Kronborg. Fhv. grd. Riddermann fortalte om, da man troede, at englænderne havde bombet Thorup by. Det viste sig at være en lysbombe fra et fly, der var kommet ud af kurs, og som derfor havde kastet en lysbombe. Verner Rungborg fortalte om sin tid som matros hos skipper Kock, der sejlede fragt på Århusbugten. I Aahus havn oplevede han i juni 1944, at et ammunitionsskib sprang i luften. Hændelsen bevirkede, at hans tid som sømand hermed var forbi. Hans Sørensen, Dejret, der har sejlet på verdenshavene og var blevet tvunget til at sejle i konvoj med tyskere, havde oplevet, af hans skib rantes af to fuldræffere.

Og det kan iøvrigt meddeles, at den

største interesse, der vises i det historiske arkiv på Molsskolen er, som det i adskillige år har været: slægtsforskning.

Carl A. Laursen.

NØRHOLD EGNSARKIV

Naturligvis er besøgstallet på arkivets åbningsdage på årsbasis en vis målestok for et arkivs status og funktion; men biblioteks- og læsesalsvirksomheden er dog kun en enkelt side af sagen. Den udadvendte aktivitet i form af: foredrag, filmaftener, folkelige mødearrangementer, udstillinger og ture har på en måde langt større betydning, idet man herved får et langt bredere publikum i tale, — placerer sig i bevidstheden i langt større kredse, og vækker interesse for arkivsagen, — hvilket også viser sig i en stigende tilgang af arkivalier.

Så melder samvittigheds-spørgsmålet sig, om vi fuldt ud magter at forvalte værdier og muligheder for at gøre et stykke levende folkeligt kulturelt arbejde i kommune og hjemstavn. Og der er noget, der tyder på, at egns-arkiverne fremover får en voksende betydning på det kulturelle felt for lokalsamfundene.

Jo, der er nok at fundere over imellem åbningsdagene. — Nørhald Egns-arkiv har i det svundne år måttet sige farvel til Thorvald Thommassen, Vinstrup, der siden arkivets start for 15 år siden har trukket det store læs, men nu på grund af alder er trådt tilbage. Arkivet og besøgende skylder ham megen tak for energisk indsats og dygtig hjælp gennem de mange år.

Arkivets årsmøde i Ø. Tørslev den 29. april havde Danmarks Befrielse som tema. Sange fra en til lejligheden genoptrykt udgave af krigstidens Alsangbog vekslede med lokale fortællere, der skildrede hvordan 4. maj 1945 og begivenhederne dengang oplevedes under de forskellige forhold.

Disse erindringer — levende og gribende fortalte — blev i uddrag optaget på bånd til arkivet. Ligeledes har arkivet modtaget dias og båndoptagelser fra kommunens folkemøder den 4. maj i Ommersystemhallen og Korshøjhallen.

Af de i årets løb betroede særligt interessante og værdifulde arkivalier kan nævnes en samling regnskaber og papirer fra en landbrugsejendom i Sødring — dækkende tidsrummet 1872-1910. En komplet samling lommebøger fortæller om livet og arbejdet på gården fra dag til dag — om smørkærning og det ugentlige smørsalg — om husdyrene og vejret, og giver i det hele en dokumentarskildring af livet i et landbohjem gennem 40 år.

Og som et eksempel på værdien af samarbejdet lokalarkiverne imellem — har vi fra arkivet i Glamsbjerg på Fyn modtaget en samling amatørfotos, der stammer fra afdøde højskoleforstander Olaf Andersens efterladte privatarkiv.

Billedmotiverne er alle fra Mellerup, hvor Olaf Andersen var højskolelærer fra 1903 til 1908, og hvor han holdt bryllup med skomager Larsens datter. Denne begivenhed lod han også forevige, så vi nu har et sjældent billede af den gamle bryllupsskik på landet med brudeoptog fra kirken til festen i bysalen.

Peter Østergård

NØRRE DJURS EGENSARKIV

En stor begivenhed i arkivets historie var flytningen til det nye lokale sidste år. Også i 1985 er der sket en afgørende ændring, idet arkivet er blevet en kommunal institution.

På det årlige beretningsmøde i foråret anbefalede de fremmødte et sæt nye vedtægter, som også formelt bekræfter hvad

der har været reelt i årevis, nemlig at arkivet udelukkende er blevet drevet ved hjælp af kommunalt tilskud. Den nye institution skal dog fortsat drives af en borgervalgt bestyrelse, der er ansvarlig over for kommunalbestyrelsen. Desuden er der åbnet adgang til fast, lønnet hjælp til at forestå arkivets daglige drift. Men også fremover vil det frivillige arbejde være afgørende for arkivets vækst og liv.

Den nye ordning indebærer, at arkivet nu er åbent hver torsdag 13-15 og den 1. og 3. tirsdag i måneden 19-21.

Som sædvanligt er der indkommet ca. 100 afleveringer af forskelligt materiale, dog forholdsvis flere fotografier end papirer. Af de mere omfattende afleveringer bør nævnes Bygnings-Brandforsikringsprotokollerne for Nørre Herred ca. 1910-ca. 1940 og en stor aflevering fra SID i Grenaa på 34 protokoller fra de gamle lokalafdelinger af Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbund. For en enkelt afdelings vedkommende er der arkivalier fra starten 1914, mens de øvrige arkiver mest omfatter årene ca. 1940-1971. Af de indkomne foreningsarkivalier kan fremhæves Voldby Afholdsforening 1930-1968 og Grenaaegnens Frederiksborghesteavlforening 1939-1960. Forretningsarkiver får vi kun sjældent ind — det er jo en udpræget landkommune — men netop i år har vi fået arkivet fra Stokkebro Cykelværksted, som ikke kun solgte og reparerede cykler.

Arkivet har medvirket ved to udstillinger i det forløbne år. På Nørre Djurs Messen 1984 udstillede vi en gammeldags skolestue og arkivalier omkring skolevæsenet førhen. Og i samarbejde med Nørre Djurs Kommune arrangeredes i maj 85 en stor og meget velbesøgt udstilling i anledning af befrielsen. I forlængelse af befrielsesudstillingen har arkivet modtaget et antal illegale blade og pjecer samt en del dansk- og tysksprogede propagandaskrifter.

Arkivets årsskrift er tilsyneladende ved at være godt indarbejdet i befolkningens bevidsthed. I al fald har vi måttet trykke årsskrift 1984 i nyt oplag for at klare efter-

spørgselen. Hovedartiklerne i skriftet behandler et lokalt pottemagerværksted og den industrialiserede tørveproduktion i Fuglsømosen.

Tom Mortensen

PURHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV

For Purhus lokalhistoriske forening og arkiv har der året igennem været stor aktivitet både i — og uden for arkivet. Der er bl.a. tilgået arkivet omkring 100 indleveringer af større og mindre format, og vi kan glæde os over borgernes agtpågivenhed, når det drejer sig om bevaring.

Der har i årets løb været rig lejlighed til at »vise ansigt« udadtil, dels ved den årlige udflugt, der denne sommer gik til Bjerregrav, — kontakt med nabo-arkiver, — Jytte Nielsens idékatalog over undervisningsemner i lokalhistorie, — arkivets ret store besøgstal, — og ikke mindst de mange udstillinger, der er udgået fra arkivet.

I juni 1984 havde vi en billedudstilling i Asferg skole i forbindelse med omsorgsklubbens afslutning. Fra sidst i august og til jul var der i arkivet ophængt en opmålings- og fotoudstilling om Fussingø, som arkitekt Nic. Hyllestad, Århus, havde udlånt til os, udstillingen suppleredes med arkivets egne materialer. I nov. var vi sædvanen tro på Purhus-messen med foto fra kommunens 10 kirkesogne — en begivenhed som altid giver gode kontakter!

I januar 1985 præsenterede vi i Spentrup-Gassum Sparekasse en fotoudstilling om de synlige fortidsminder i vort område, denne udstilling var ophængt i ca. 1 måned.

I februar og marts arrangerede vi tre forskellige udstillinger i forbindelse med Randersegnens Bibliotekers forsøg med en »ældre-bogbus«, som blev præsenteret i Asferg, Bjerregrav og Spentrup. Vi glæder os

altid over at udstille for pensionister, da de har det store tilbageblik, som vi andre kan drage nytte af.

I forbindelse med højtideligholdelsen af 40 året for Danmarks befrielse blev der i Mindelunden i Hvidsten afholdt en smuk mindehøjtidelighed for frihedskampens faldne. Tidl. godsejer Fl. Juncker talte, mens spejdere og hjemmeværn stod fanevagt. Efter højtideligheden gik de uniformerede med fakler til Spentrup, hvor der var fest- og mindegudstjeneste i kirken på samme tid som 4. maj 1945.

I samme anledning præsenterede arkivet i Malvinas hus i Spentrup en udstilling om de fem besættelsesår; den var velbesøgt, og udstillingen har derefter været vist på skolerne i Spentrup, Asferg, Fårup, Sønderbæk og Bjerregrav.

Kort efter nytår modtog arkivet en pengegave på 2000 kr. fra pens. sygeplejerske Thyra Sass Wåben, Vanløse, som er den sidstlevende af 10 børn, hvis far var lærer Jess Wåben i Fårup fra 1869-1914. (Omtalt i årbogen 1981). Frk. Wåbens gave er — som hun skriver: »I taknemlighed fordi vi har givet hendes far et varigt minde«.

I arkivets udstillinger har vi til stadighed en billedophængning, som arkivets gæster kan have glæde af; det er jo en interesseret skare, som er med til at give medarbejderne inspiration til det videre arbejde.

Arkivets åbningstid: torsdag 15.00 til 17.30 samt sidste onsdag i måneden 18.30 til 20.30.

Metha Laursen

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets virksomhed har i det forløbne år været præget af færdiggørelse af en række publiceringsopgaver, hvis påbegyndelse strækker sig flere år tilbage.

I samarbejde med Det kgl. Bibliotek er udgivet en arkivregistratur over forfatterinden Karin Michaëlis' efterladte papirer. Da forfatterarkivet findes både på Det kgl.

Bibliotek og i Randers har det været naturligt at skabe en fælles fortegnelse over det store og ofte benyttede materiale. Det grundlæggende registreringsarbejde er udført af bibliotekar Hanne Jespersen og renskrivningen er udført af assistent Lis Hansen.

I samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg Kommune er udgivet en arkivregistratur over arkivalier fra Det Danske Spejderkorps' Nørrejske Division. Indsamlingsarbejdet, der ligger forud for denne registratur, er tidligere omtalt i denne beretning, men der er grund til at nævne, at samarbejdet med »indsamlingspatruljen« er fortsat også efter, at der i Randers er oprettet et lokalt spejdermuseum. I tilknytning til udgivelsen holdt Peter Bondesen på Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Herning d. 1. 9. 1985 en forelæsning om ungdomskorpsets arkivalier.

Arkivet og Kulturhistorisk Museum producerede i anledning af 40året for Danmarks befrielse filmen »Da freden kom«. På grundlag af fotograf Johan Christensens reportagefilm fra befrielsesmånedene i Randers, en række interviews med ældre borgere, der selv havde oplevet befrielsen og arkivets billedsamling, blev der udarbejdet en film om en bevæget periode i byens historie. »Da freden kom« blev vist ved en række åbne forestillinger, ligesom den blev bragt i TV.

Filmens redaktionsgruppe bestod af Allan Berg Nielsen, Hasse N. Jørgensen og Peter Bondesen. Ved SLA's kursus om besættelsestidens lokalhistorie præsenteredes arbejdet med filmen ved forelæsninger af Hasse Jørgensen og Peter Bondesen d. 17. 2. 1985.

Arkivets personale har i det forløbne år produceret følgende undersøgelser: Grete Revsbech har ved Jysk Åbent Universitet fået godkendt en opgave om byggeselskabsbevægelsen i Randers.

Peter Bondesen har fået udgivet bogen »Vejnavne i Randers kommune«.

Arkivets indsamlingsvirksomhed har i det forløbne år svaret til, hvad der tidligere er foretaget. Indsamlingstempoet er dog reduceret en del, ikke mindst p.gr.a. de betrængte lokaleforhold.

Der er imidlertid nu nedsat en arbejdsgruppe på foranledning af Randers byråd. Den skal fremkomme med forslag til ændrede lokaleforhold for arkivet, så der er grund til at formene, at dette problem bliver løst inden for overskuelig tid.

Lokalsamlingens erhvervelser af trykt materiale har ligeledes fulgt sædvanlig praksis.

Peter Bondesen.

ROSENHOLM EGNSARKIV

I foråret 1984 modtog arkivet et venligt brev fra en gruppe skoleelever i byen Lombardian i staten Illinois, USA. Eleverne havde påtaget sig opgaven at finde ud af, hvorfor deres skole havde det fremmedartede navn PETER HOY SCHOOL.

De havde kontaktet egnens lokalhistoriske arkiver og lokalaviser, og de havde også gennemgået omegnens telefonbøger uden at komme nærmere.

En journalist opfordrede gruppen til at søge oplysninger hos den danske ambassade i Chicago, og herfra blev der blandt flere adresser i det fjerne henvist til Rosenholm egnsarkiv, idet man i forvejen havde sporet sig til byen Mørke i Rosenholm kommune som et muligt udgangssted for navnet Høj. Slægtsnavnet Hoy var ikke ukendt i USA. Man havde kendskab til et ægtepar, Chr. Henne Høj og hustru Cecilie Marie Jørgensen, som i 1890 gjorde boet op herhjemme og fulgte deres børneflokk, ialt 12 børn, der i 1880'erne var emigreret til USA. Efterslægten var altså kendt. Det var slægtens fortid og aner, man ønskede oplysninger om.

En sådan udfordring var naturligvis spændende at tage op og gå i gang med. Der blev sat et sporingsarbejde i gang ved hjælp af forhåndenværende kildemateriale

og iøvrigt ved kontakt med arkiverne på Mols og i Hadsten.

Det resulterede i en slægtshistorisk redigelse, der førte tilbage til 1700-tallet. Den amerikanske skole arbejdede videre på opgaven og fremstillede i løbet af sommeren en rigt illustreret tryksag, som Rosenholm egsarkiv naturligvis fik en kopi af.

Flere gange i årets løb har arkivet bidraget med lokalhistoriske udstillinger, heriblandt en skolehistorisk udstilling på forårets handelsmesse, — og naturligvis ikke mindst en udstilling fra besættelsestiden omkring den 4. maj.

Der har været jævn tilgang af arkivalier såvel fotos som personalia. Undtagelsesvis bør her nævnes en person, som gennem en menneskealder har samlet og bearbejdet et alsidigt sortiment af vidt forskellige arkivalier, og som i de senere år har været hovedleverandør af materialer fra en hel byhistorie gennem 60 år.

Tidl. bankdirektør V. Mørck, Hornslet, som nu nyder et tiltrængt otium efter mange års usædvanlige og intense medvirken i byens udvikling, — som igang sætter af et frodigt foreningsliv, — som initiativtager ved oprettelsen af livsvigtige institutioner, der har markeret sig som faste bestanddele i bybilledet gennem årene.

Det drejer sig bl.a. om protokoller og arkivalier fra Hornslet Håndværker- og Handelsskole, landbrugsfaglige skole og husholdningsskole, som han var forstander for i skolernes levetid. Idrætsprotokoller fra idrætsforeningens start 1923. Dyrskueegn-skaber. Sommerfester gennem 50 år. Boligforenings-byggeri. Borgerforening. Foreningen »Norden« — alt sammen omhyggeligt bearbejdet og rigt udstyret med billeder og udklip. Civilforsvar. Beredskabsplaner og luftværn fra besættelsestiden. Fjernvarmeregnskaber. Finlandshjælp 1942-49. Spejdertroppens omfattende beholdning af dagbøger gennem 60 år. Børnehaveprotokoller og intense skrivelser fra besættelsestiden.

Alt ialt et bredt spektrum for en enkelt mands interesseområde. Der hersker næppe tvivl om, at denne righoldige arkivmasse bevidst er samlet og bearbejdet for fremtiden i ønsket om, at materialet måtte få en varig placering for eftertiden.

Dette ønske er med glæde og taknemmelighed blevet opfyldt.

Søren Sloth Carlsen

SØNDERHALD EGNSARKIV

Sønderhald Egsarkiv vokser stadig støt, men langsomt. Der er også i det forløbne år indgået mange billeder, en del avisudklip om lokale emner, og så en god del egentlige arkivalier. Den største enkeltaflevering er kommet fra Arbejdsmændenes fagforening for Uggelhuse og omegn, som har afleveret sine protokoller m. m. fra perioden 1933-78. En del af dette materiale er jo så nyt, at det ikke er almindeligt tilgængeligt endnu, men nu er det da i hus til senere brug. Blandt det øvrige tilkomne kan nævnes en del ejendomsdokumenter, en kirkegårdsprotokol, et par matrikelskort. Endelig har kommunens kulturelle udvalg afleveret alt, hvad der blev indsamlet og fremstillet i forbindelse med befrielsesjubelåret 4.-5. maj 1985. Det bør også nævnes, at arkivet har modtaget erindringer nedskrevet af en ældre medborger. Noget sådant må altid hilses med glæde. Hvor ofte er det ikke for sent at få svar, når man kommer til at tænke på, hvordan dette eller hint foregik i gamle dage?

Der er påbegyndt en omordning af billeder. Det var ikke forudset ved arkivets start, at der ville komme så mange billeder. Derfor har den oprindelige ordning vist sig langt fra detaljeret nok. Det rådes der nu bod på ved en yderligere opdeling, som især de, der har vagt i arkivets eftermiddagsåbningstid, har gjort en indsats for.

Lokalhistorisk Forening for Sønderhald kommune har haft endnu et af sine helt lokale arrangementer, denne gang en »Hørning-aften« i samarbejde med den lo-

kale beboerforening, iøvrigt med stor succes. Ellers har vi bevæget os uden for vore egne grænser og »dyrket« Kolindsund. Det gælder således både en foredragsaften i vinter og årets sommerudflugt.

Sammen med naboforeningen i Rougsø har foreningen en foredragsrække under folkeuniversitetet igang. De enkelte foredrag har alle historiske emner, men spænder iøvrigt vidt, uden anden linie end den kronologiske, men alle holdes af kapaciteter på hver deres felt. Der er meget stor tilslutning til dette arrangement, idet der har meldt sig over 70 deltagere.

Vibeke Nielsen

CLAUSHOLM

Som det fremgik af tilsvarende meddelelse sidste år, koncentreredes restaureringsaktiviteterne her på slottet om facaderne. Som bebudet fik vi færdigrestaureret to facader: Store østfløjs gårdfacade og lille vestfløjs facade ind mod havetrappen. Dette skete med økonomisk bistand fra Selskabet »Clausholms Venner« og fra Fredningsstyrelsen.

Ligeledes som omtalt sidste år er vi i gang med restaurering af nogle gyldenlædertapeter. Arbejdet er påbegyndt i samarbejde med konservator, fru Lone Bullinger, Ulstrup, men på grund af en del uforudsete, tekniske vanskeligheder har arbejdet i nogen tid ligget stille, medens vi har foretaget forskellige undersøgelser om den bedste fremgangsmåde, ligesom der også er sket en del overvejelser vedrørende den planlagte genophængning.

I forbindelse med ligeledes tidligere nævnt genplantning af allé-træerne på »Ridebanen«, har vi fået restaureret den mindstøtte, som står i centrum af anlægget. Mindstøtten er i 1788 opsat til minde om en af Geheimeråd Huitfeldt' døtre — Berthe, gift med grev Moltke-Huitfeldt — der som 20-årig, her på »Ridebanen«, styrtede med en hest og døde få dage efter. Mindstøtten er formet som en søjle, ovenpå hvilken der står en urne — sidstnævnte

er af norsk marmor og var i tidens løb blevet en del frostsprængt. Billedhugger Eric Erlandsen har nu restaureret urnen, der er sat på plads. I vinterens løb er der foretaget en del planeringsarbejder og genplantning med lindetræer.

I lighed med tidligere år har vi for indeværende år planlagt en del aktiviteter: tre gudstjenester i Slotskapellet, ligesom der også afholdes en række koncerter: 12. juni havde vi en kunstnerisk meget vellykket Kingo-aften ved prof. Bengt Johnsson, prof. inde Johnsson og Bolette Bruno Hansen. Til onsdag den 7. august er planlagt den årlige »Slotskoncert« med Randers Byorkester — i år under ledelse af kapelmester Lavard Friisholm, der optræder som gæsteditigent. Endelig er i forbindelse med Randers-ugen planlagt en kammerkoncert til 22. august med Lars Graugaard (fløjte) og Sofia Asuncion Claro (harpe).

Ligeledes i forbindelse med Randers-ugen er det planlagt, at Busbjerg-amatorerne lørdag den 24. og søndag den 25. august opfører »Sommer i Tyrol« i Staldgaarden.

Grundlovsdag afholdtes den 7. Pensionistfest i parken — vi var så heldige i år, at festen i sin helhed udsendtes i fjernsynet.

Også i år har vi med velvilje fra Den kgl. Porcelænsfabrik fået lov at beholde udstillingerne både af »Flora Danica-stellet« og »Det musselmalede helblonde« — som hidtil kan begge beses samtidig med rundgangen i slottet.

Henning Berner.

DANSK LANDBRUGSMUSEUM, GL. ESTRUP

Året 1984 har på mange måder været et aktivt år for Dansk Landbrugsmuseum. Publikumsræssigt var den største begivenhed »fåredagen« med fåreskue, lammemarked, fåreklipning, opvisning af fårehunde og diverse andre aktiviteter. Det var første gang, vi forsøgte et så omfattende arrangement, så vi var meget spændte på forløbet. Dagen blev en kæmpesucces med skøns-

Fra »Fåredagen« på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup.

mæssigt ca. 5000 besøgende, og det er i virkeligheden betydeligt mere, end vi har kapacitet og faciliteter til, men takket være det gode vejr og den gode stemning, klappede det hele uden alvorlige problemer.

Et andet særarrangement var en udstilling på Vejlbj Landbrugsskole, der blev lavet i samarbejde med Landbrugsrådet, Landbrugsskolen og skolekonsulenterne i Århus amt.

I alt 19 skoleklasser fik her hver to timers undervisning og en mere indgående forklaring, end det er muligt at give ved de normale skolebesøg på Museet.

De traditionelle »ulddage« er blevet fortsat, men har i nogen grad mistet deres specielle interesse, fordi det i en længere periode har været muligt dagligt at vise spinning og vævning m.m.

Der er i årets løb indgået 95 genstande, hvoraf særligt kan nævnes en International

traktor fra 1949, og en lille BMB traktor fra ca. 1950. Dermed omfatter traktorsamlingen efterhånden 24 traktorer fra 1917 til ca. 1965, og heraf er foreløbig 17 køreklare, men desværre er der endnu kun plads til at udstille en del af dem.

Takket være en ekstraordinær bevilling har det været muligt at gennemføre omfattende murreparationer på flere af bygningerne, ligesom der er sket en hovedindsættelse af én af magasinbygningerne. Underetagen er færdigindrettet, men pengene rakte ikke til indretning af tagetagen.

Venneforeningen har endnu et beskedent antal medlemmer, men den har alligevel været i stand til på forskellig vis at række Museet en hjælpende hånd. Bl.a. er indkøbt et Canon fotografiapparat, til brug for Museet, og foreningen har ligeledes bekostet fremstillingen af yderligere to postkort.

Besøgstallet nåede op på 25.476, hvad der er en beskedent tilbagegang i forhold til 1983, og der er givet i alt 167 omvisninger.

Svend Nielsen

DJURSLANDS MUSEUM OG DANSK FISKERIMUSEUM 1984

Udover museets faste stab på 10 personer har ca. 20 mennesker i årets løb været tilknyttet museet i kortere eller længere tid i forbindelse med projekter og løsning af specialopgaver. Mr. Joseph Lupande fra Sukuma Museum, Tanzania, har i 7 mdr. arbejdet på museet som en del af sin uddannelse.

Der er opsat to større udstillinger på museet i 1984. Endelig fik vi mulighed for at udstille et lille udvalg af de store møntfund fra Kirial og Balle. Udstillingen fortæller samtidig mere generelt om pengenes væsen og anvendelse gennem tiderne.

Et resultat af Fiskerimuseets landsdækkende undersøgelser af ålefiskeriet er det nye udstillingsafsnit om dette emne. Udstillingen viser de forskellige fangsttekniker og ålefiskeriets økonomiske historie helt op til i dag.

Udover disse udstillinger har der været vist særudstillinger om følgende emner: Moderne keramikere på Djursland, lerkargrav fra Fuglslev, Djurslands kyster — set fra luften, kokoshåndværk fra Bangladesh, ting i flasker (flaskeskibe) samt flere mindre arkæologiske udstillinger over aktuelle fund. Endelig har Fiskerimuseet deltaget i 11. Internationale Fiskerimesse i Aalborg med en stand om fiskeriets historie.

Som nævnt har Fiskerimuseet foretaget omfattende undersøgelser om åle- og bundgarnsfiskeriet bl. a. ved København, Skagen, Mariager Fjord og Sydfyn. Der er indsamlet en betydelig mængde genstande, interviews og over 4.000 fotooptagelser.

Som led i et fællesnordisk forskningsprojekt om Kattegat-Skagerraks kulturhistorie i 1800-tallet er der foretaget undersøgelser

af Anholts kulturhistorie om henholdsvis det kollektive notfiskeri og turismens historie.

På den arkæologiske front har aktivitetsniveauet sædvanen tro været særdeles højt med løsning af næsten utallige såkaldte nødudgravninger i forbindelse med jord- og anlægsarbejder. Af særlige store opgaver kan nævnes udgravningerne ved Fuglslev af trækonstruktioner fra 100-tallet og bosættelser ved Selkær fra jernalder til nyere tid.

Forskningsprojektet vedr. grubekeramisk kultur ved Kainsbakke, i samarbejde med Århus Universitet og Københavns Universitet er fortsat med bearbejdning af fundene og udgifterne til projektet er nu vel på den anden side af 1,5 mill.

Museets aktiviteter og her ikke mindst de arkæologiske har haft pressens bevågenhed, idet både dansk og svensk TV har aflagt besøg. Der har været bragt en radioudsendelse om undersøgelserne vedr. ålefiskeri, »Dagbladet Djursland« har sammenlagt bragt 15-16 sider med museumsstof og Dansk Fiskeritidende 10 sider. Museet restaurerer fortsat på de gamle bygninger, idet der er anvendt næsten 700.000 til bygningsrestaurering af forskellig art.

Museets besøgstal var ca. 10.000. Udover den faste drift på ca. 2,5 mill. havde museet en omsætning på ca. 2 mill. til projekter o. lign.

Bjarne Flou

EBELTOFT MUSEUM

Ebeltoft Museum kunne i 1984 markere to vigtige begivenheder i museets historie. 2. august 1984 kunne museet fejre 75-års jubilæum. Museets mange venner og repræsentanter fra amtets øvrige museer var mødt op for at fejre dagen ved en festlig reception på Det gamle Rådhus. På jubilæumsdagen udnævnte museumsforeningen museets tidligere, mangeårige kustode Knud Winther og redaktør Poul Hvitved, som har været den drivende kraft bag Byhistorisk Arkiv, til æresmedlemmer.

Ebeltoft Museum startede sin virksomhed i 1909 under meget beskedne former,

idet man havde fået stillet et enkelt lokale til rådighed på Det gamle Rådhus, som var blevet restaureret 1907-1908. Siden er museet vokset til et stort og meget velbesøgt museum, som udover Det gamle Rådhus omfatter Siamesisk Samling, Arkæologisk Samling, Håndværkersamlingen, Postladen, Farvergården og Byhistorisk Arkiv.

Den anden vigtige begivenhed, man kunne fejre i 1984, var meddelelsen om, at museet havde opnået statsanerkendelse fra 1. januar 1985. Dermed havde man nået et betydningsfuldt mål, som der har været arbejdet på i en årrække. Statsanerkendelsen vil medføre en bedre fremtidig økonomi, samt at man har kunnet ansætte en fagligt uddannet museumsinspektør. I slutningen af 1984 besluttede bestyrelsen sig til at ansætte cand. mag. i arkæologi og historie Jakob Vedsted, som museumsinspektør. Jakob Vedsted tiltrådte stillingen 1. marts 1985.

I forbindelse med statsanerkendelsen har Ebeltoft kommune overdraget driften af Farvergården til museet.

En anden følge af statsanerkendelsen er, at den arkæologiske undersøgelsesvirksomhed i Ebeltoft kommune, som hidtil har været varetaget af Kulturhistorisk Museum i Randers, er overgået til Ebeltoft Museum. Dette medfører, at Ebeltoft Museum nu fremover modtager meddelelser om arkæologiske fund i kommunen og selv kan foretage udgravninger, hvilket forhåbentligt i de kommende år vil medføre, at museets kontakt til landbefolkningen i den store kommune vil blive væsentligt udbygget.

I lighed med de fleste af landets øvrige museer har Ebeltoft Museum og Ebeltoft Byhistoriske Arkiv også taget del i arrangementerne i forbindelse med 40-års dagen for Danmarks befrielse med en større udstilling om Ebeltoft kommune under besættelsen, som blev vist i Ebeltoft kommunes kulturforvaltnings nye mødelokaler. Udstillingen blev besøgt af ca. 1000.

Museets besøgstal var i 1983 på 37.914 og i 1984 på 38.078.

Jakob Vedsted

GAMMEL ESTRUP - JYLLANDS HERREGÅRDSMUSEUM

I 1984 bestod bygningsvedligeholdelsen i fornyelse af de gamle blyskotrender, som havde holdt i mange år, også for mange, for der var opstået utætheder mange steder, en helt uholdbar situation. Samtidig blev så de nærmestliggende dele af selve taget lagt om, og det hele understrøget. Det lyder ikke af meget, men var dog et stort og tidkrævende arbejde og derfor en temmelig dyr affære. Der blev lagt lidt over to tons bly derop!

Også i bygningens omgivelser skete der noget, der må betegnes som vedligeholdelse. Den ydre voldgrav blev tømt for vand, så vidt det nu lader sig gøre, for at blive rensat for slam og siv, så man igen kan se vandspejlet i gravens fulde bredde.

Baltazar Denners portrætter af oberst Christen Scheel og Augusta Winterfeldt er efter endt restaurering tilbage på deres pladser i de faste stukrammer over dørene i riddersalen. Til gengæld må vi nu savne husets eneste loftsmaleri i sovegemakket. Det var dog med lettelse, vi tog afsked med det, for dets tilstand var yderst kritisk, men det kan heldigvis endnu reddes og vil være hjemme igen om et årstid.

Der er også i det forløbne år kommet flere nyrehvervelser til museet. Således allerede sidste sommer et stort skuffemøbel fra omkring 1700, som stammer fra Gammel Estrup. I dette forår er kommet et renæssanceskab og en stol, som har tilhørt nu afdøde fabrikant Carl Christensen, museets mangeårige bestyrelsesmedlem og velgører. Endvidere et smukt lille chatol, som ifølge traditionen stammer fra Gammel Estrup, og som er skænket af hans datter. Dernæst er Lucie v. Thienens brudekister blevet bragt sammen efter mere end 50 års adskillelse. Den ene af de to kister, som begge bærer hendes initialer og årstallet 1740, det år hun blev gift med greve Jørgen Scheel, har allerede længe stået på herregårdsmuseet; den anden har siden Utentals dage befundet sig på Løvenholm. Her

blev man opmærksom på en kiste på Gammel Estrup, der har tilhørt en ejer af Løvenholm, af slægten Rantzau, og man endes sluttelig om en byttehandel. Ved køb, men til en favorabel pris, har museet erhvervet et møblement bestående af en sofa og tre stole fra tiden omkring eller snarest lidt før 1800. Disse møbler har tidligere stået på Havndal og Voldstrup.

I sovegemakket hænger nu et messingfad fra slutningen af 1600-tallet. Det er ikke en ny-, men en generhvervelse. Fadet blev stjålet fra sin plads i samme rum i 1978, men kom tilbage i 1984, bragt hertil af kriminalpolitiet, som havde anholdt en mand med et omfattende synderegister, men en vældig god smag!

Der har efter det sædvanlige mønster været afholdt en koncert med Randers byorkester i riddersalen i juni og to sommeraftengudstjenester i kapellet, som nderover har været rammen om en barnedåb og et bryllup.

Besøgstallet på herregårdsmuseet viste i 1984 en lidt nedadgående tendens. Det er endnu for tidligt at sige noget om 1985 i den henseende, men der synes at være ved at ske en vending igen.

Vibeke Nielsen

KULTURHISTORISK MUSEUM RANDERS

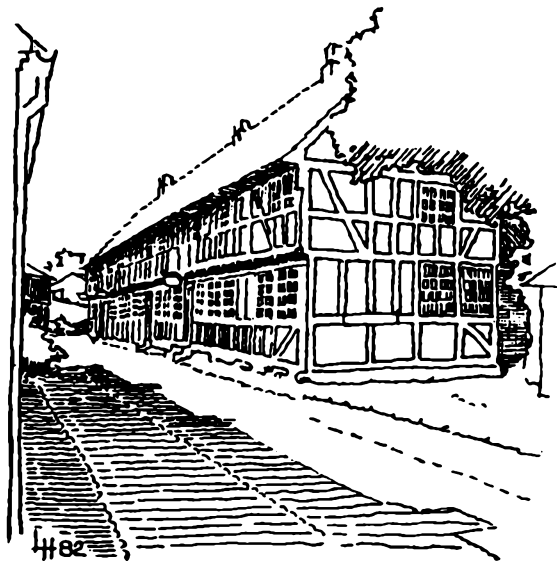
Arkæologiske undersøgelser 1984

Stigningen i bygge- og anlægsvirksomheden har i 1984 medført en øget arkæologisk aktivitet. Således har museet gennemført besigtigelse på 99 forskellige steder, hvorunder bl. a. 150 ha af kommunernes udviklingsområder er blevet gennemtravet. 36 steder er alene gennemført mindre prøvegrovninger, og 17 andre steder er der foretaget egentlige udgravninger.

To store anlægsprojekter gav vidt forskellige resultater. Motorvejen ved Rønde krævede undersøgelser på 29 lokaliteter, men langt de fleste steder var fortidsminderne så ødelagte af århundreders intensive land-

brugsdrift, at kun 4 større udgravninger var mulige: to tomter efter gravanlæg fra yngre stenalder, en boplads fra førromersk jernalder og en lille gravplads fra romersk jernalder. Anlæg af boldbaner ved Over Hornbæk gav stødet til en meget omfattende udgravning: en boplads fra tidlig førromersk jernalder med langhus og staklade foruden 27 gruber og 4 ildsteder, en langhøj fra yngre stenalder og en stor gravplads fra vikingetid. I 1984 undersøgtes 55 grave (se artikel herom i nærværende årbog. Udgravningen er i løbet af foråret 1985 afsluttet med yderligere 56 grave). Denne gravplads er inden for dansk område den vigtigste i sin art, som er blevet undersøgt i de seneste 50 år og overgås i størrelse kun af gravpladsen ved Trelleborg. Der kan i de kommende år, efterhånden som konserveringsarbejdet afsluttes, ventes spændende nyt om vikingetidens gravlægninger.

Andre større opgaver med særlig vigtige resultater kan nævnes. Under en overpløjet gravhøj ved Sem fremkom stolpespor efter en eller flere hustomter for begyndelsen af dolktid. Regulære bopladsspor fra denne periode ved slutningen af yngre stenalder hører til sjældenhederne overalt i landet. — I Vester Tørslev undersøgtes et af de meget sjældne gravanlæg uden højdække, fra slutningen af yngre bronzealder: på flad mark var spredt resterne af et ligbrændingsbål og et knust lerkar. Derover var lagt en cirkulær stenlægning, 9 m i diameter, af små marksten, kantet med en randkæde af større sten. Endelig var 5 brandgrave anlagt ved nedgravning i stenlægningen. — Ved Enslev Bæk udgravedes et vadedsted fra romersk jernalder. — Ved Holbækgård fandtes en efter østtyske forhold særdeles velbevaret hustomt fra ældre romersk jernalder: et 19,5x5,5 m stort langhus med 6 par tagbærende stolper, 2 stenbrolagte dørpartier, skillevæg mellem beboelse og stald, båseskullerum og grebning. I nærheden fandtes 7 brandgrave fra førromersk og romersk jernalder. — I Nielstrup

Mariager Museums
hovedbygning.

er påbegyndt udgravning af en boplads fra overgangen mellem romersk og germansk jernalder. Foreløbig er fremdraget et langhus, 22x7 m, med kun 3 par tagbærende stolper, en imponerende tømmerkonstruktion.

Alt i alt kan 1984 i arkæologisk henseende kun betegnes som et godt år. Hermed rettes en tak til alle, som medvirkede dertil.

Niels T. Sterum

MARIAGER MUSEUM

Som omtalt i tidligere beretninger har museumsbestyrelsen arbejdet på at sikre hele Købmandsgården, Kirkegade 4, Mariager til offentlige og kulturelle formål.

Da Mariager Kino er en del af det firlængede kompleks, måtte vi med nogen bekymring se på udarbejdelse af lokalplan indeholdende otte ejerlejligheder i stedet for den urentable biografdrift, som stoppede i 1983.

I april måned lykkedes det museet at erhverve biografbygning med tilhørende lejlighed. Ved en tilfældighed blev en fjerde bygning samtidigt udbudt til salg, hvorefter vi også erhvervede denne.

Hele Købmandsgården ÷ Sognegården, der tilhører Mariager menighedsråd, er nu museets ejendom, og en af de få bevarede firlængede købstads købmandsgårde er nu sikret for eftertiden.

Erhvervelsen af bygningerne har kun været muligt på grund af meget stor velvilje fra Fredningsstyrelsens side. Endvidere har vi modtaget støtte fra Sonningfonden, Fonden til gamle Bygningers Bevarelse og Mariager kommune.

Det er ikke hensigten at inddrage nyere erhvervelser til museumsformål. To lejligheder skal forblive udlejede, mens selve biografbygningen gerne skulle udlejes til film, teater, udstillinger osv.

Af skiftende udstillinger har der i år været tre, bl.a. en udstilling af Mariager-billede. Det lykkedes bestyrelsen at samle over 100 motiver fra Mariager-egnen, malet af kendte og ukendte kunstnere.

Vi har som sædvanligt modtaget en del gaver i årets løb. I år således inventaret til den nu nedlagte købmandsbutik i Skrødstrup. Det er hensigten at opstille butikken i et af museets lokaler, og helst hvor der tidligere var butik i Købmandsgården.

Vagn Andreassen

Historisk Samfund 1984-85

Historisk Årbog udkom i november måned med emner, der var hentet fra hele det tidligere Randers Amt. Tematisk spændte bogen fra en oversigt over et jernalderfund i Vivild sogn til en socialhistorisk redegørelse over børns vilkår i Randers o. 1900.

Der har været afholdt fire offentlige foredrag delvist i samarbejde med Folkeuniversitetet. 3.10. fortalte konservator Ann Villemos om Gundestrupkarrets fundhistorie og arbejdet med karrets konservering på Nationalmuseet. Pastor Thyge Jensen talte 7.11. om slægten Plessen på Fussingø og afrodede dermed foredraget om Skeelene på Fussingø, der blev holdt i 1983. I forbindelse med en udstilling om danske halmuroer talte Ole Warthoe-Hansen 12.12. om emnet »den danske uro«. 23.1. forelæste folkelivsforskeren Siegfred Svane om danske helligkilder og lægedomskilder og kunne fremlægge nye synspunkter på de lokale kilder i Randers Amt. Endelig talte historikeren Merete Birkelund 13.3. om hekseprocesser i Østjylland på Christian IVs tid.

Der blev afholdt ialt fem ekskursioner, hvoraf én dog var en dublering. Skovrider Kristian Elmqvist viste 27.10. rundt i Fussingøs hovedbygning og i parken; som følge af stor interesse gentoges denne tur

30.3. Herregårdsmuseet Gl. Estrup blev besøgt 4.6. og museumsinspektør Vibeke Nielsen viste rundt og talte senere om herregårdens historie. 6.7. fulgte vi sognepræst Henning Hall i »kirkebyggernes spor«. Der blev besøgt en række kvaderstenskirker i Østjylland, hvor der muligvis på grundlag af bl.a. stenhuggermærker kan ses en sammenhæng. 7.9. gik heldagsturen til øen Fuur. I skarp vind orienterede museumsinspektør Erik Fjeldsøe Christensen om øens geologi og historie. I Randersugen 1985 gentoges »det historiske rundskue«.

Historisk Samfund har 2 medlemmer i Fonden til gamle bygningers bevaring i Randers kommune. I det forløbne år har man kunnet glæde sig over, at restaureringen af husene Nygade 2-4 er i god gænge, og at planlægningen af arbejdet med »Niels Ebbesens Gård« skrider frem. På samme måde deltager foreningen i et fællesudvalg for de amthistoriske samfund i Århus Amt. I år enedes man om at støtte udgivelsen af et register til årbogen for Århus Stifts historiske samfund.

Ved generalforsamlingen 5.10. vedtoges nye vedtægter. De væsentligste ændringer i forhold til tidligere er, at regnskabsåret omlægges, sådan at det herefter følger ka-

Fra Historisk Samsunds udflugt til Fur d. 7.9.85, »Bette Jens' Hyve«.

lenderåret; generalforsamlingen vil herefter blive afholdt i årets første kvartal. Endvidere nævnes de stående udvalg nu udtrykkeligt i vedtægterne. Sognepræst Henning Hall og faktor Bo Rasmussen genvalgte til bestyrelsen mens prokurist Ejnar Friis nyvalgte. Lise Andersen valgtes som suppleant. Som revisorer valgtes Roald Bilde og Chr. Petersen. En stor tak for godt arbejde i foreningen fulgte S. Sloth Carlsen og J. C. Sabroe, der begge p.g.a. alder

ønskede at fratræde; de to har henholdsvis som bestyrelsesmedlem og i en periode formand og som revisor været med til at præge foreningen.

Arbejdet på kontoret er i god gænge. Under ledelse af Lillian Sørensen koordineres medlemskontakten på en god måde. Interessen for vore udgivelser er vækst, og man kan glæde sig over, at salget af de ældre årbogsårgange også skrider godt.

Peter Bondesen

Historisk Samfunds kontor Slynborggade 21, 8900 Randers, har åbent hver tirsdag kl. 14.30-16.30, bortset fra ferier. Telefon 06 - 43 02 11 svarer i åbningstiden. Her modtages indmeldelser m.v.

Historisk Samfunds publikationer købes i åbningstiden eller bestilles til levering med posten. Til de anførte priser lægges forsendelsesomkostninger. Beløbet bedes indsat på giro 5 44 85 22 senest 30 dage efter modtagelsen.

Historisk Årbog fra Randers Amt haves på lager for en række årganges vedkommende. Historisk Samfund tilbagekøber ældre, udsolgte årgange og tilbyder medlemmerne, at man kan tegne sig for ønskede årbøger ved henvendelse på kontoret.

Følgende årgange af årbogen er p.t. udsolgt:

1907 - 1908 - 1909 - 1910 - 1911 - 1912 - 1913 - 1916 - 1919 - 1920 - 1921 - 1922
1923 - 1924 - 1925 - 1926 - 1928 - 1929 - 1931 - 1934 - 1937 - 1941 - 1942 - 1943
1946 - 1947 - 1948 - 1949 - 1956.

Priser på årbøger på lager:

	Medlemmer:	Ikke medl.:
1907-1940	30,00 kr.	40,00 kr.
1941-1960	25,00 -	35,00 -
1961-1970	32,00 -	40,00 -
1971-1972	30,00 -	40,00 -
1973	20,00 -	25,00 -
1974-1980	50,00 -	65,00 -
1981	55,00 -	65,00 -
1982-1983	65,00 -	76,00 -
1984-1985	75,00 -	85,00 -

Særpublikationer:

N.R. Estrup: Fredsskovforholdene i Fjeld skov ..	12,00 -	16,00 -
M. Michaelsen: Smaatræk af mit levned	15,00 -	20,00 -
O. Warthoe-Hansen: Skolehistorisk billedbog ..	25,00 -	30,00 -
K. J. V. Jespersen: Skaføgaard's adkomstbreve ..	30,00 -	45,00 -
O. Warthoe-Hansen m.fl.:		
Søkbøstaden Randers	80,00 -	150,00 -
J. C. Hald: Randers Amt (1827) reprotryk	55,00 -	75,00 -
P. Bondesen: Skulptur i det fri i Randers	72,00 -	96,00 -
Per Sloth Carlsen: Mariager kloster	68,00 -	89,00 -
Søren Sloth Carlsen:		
Indeks til Historisk Aarbog		
Fra Randers Amt 1907-82	25,00 -	35,00 -
P. Bondesen: Vejnavne i Randers kommune	60,00 -	80,00 -

Historisk Samfunds bestyrelse 1984-85

Stud. mag. Lise Andersen (sekretær),
Nattergalvej 23, 4. th., 8900 Randers,
tlf. 42 33 82

Arkivar Peter Bondesen (formand),
Ålborggade 11, 8900 Randers,
tlf. 41 62 72

Kredslæge Jens Erland Donner,
Balevej 17, Ommestrup, 8544 Mørke,
tlf. 37 71 74

Bankprokurist Ejnar Friis (kasserer),
H. Gramsvej 12, 8900 Randers,
tlf. 42 16 08

Sognepræst Henning Hall,
Gørtlervej 24, 8900 Randers,
tlf. 42 96 35

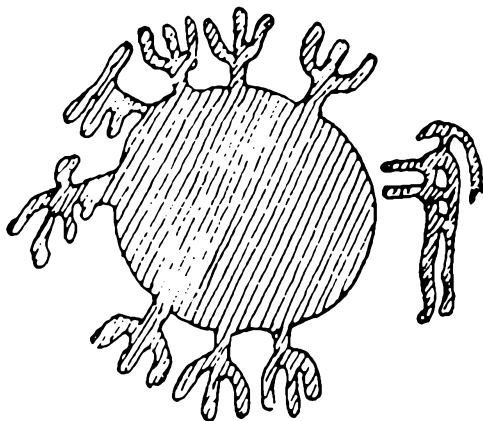
Værktøjsmager Finn Hejl,
Bækkelundsvej 1 A, 8900 Randers,
tlf. 41 36 41

Kontorassistent Gudrun Pedersen
(næstformand),
Gelhøj 9, Albæk, 8900 Randers,
tlf. 44 15 72

Faktor Bo Rasmussen,
Boghvedevej 17, 8900 Randers,
tlf. 43 20 31

Fru Esther Skjødt,
Fyrrevænget 7, 8900 Randers,
tlf. 42 17 34

Lærer Peter Østergård,
Åstrupvej 3, Mellerup, 8900 Randers,
tlf. 44 13 50

**Hvis
problemet
er penge...**

-vi finder en løsning
Storegade 1 · 8900 Randers · Tlf. 41 64 00

WELLØV & OTTESEN A/S
RANDERS

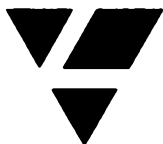

HANDELSBANKEN
altid med i billedet

Aftenskolen i centrum
Ring et let nummer - 43 00 00
få et godt kursus.

Få mere ud af budgettet
med Totalrådgivning
i Den Danske Bank.

DEN DANSKE BANK
Vi ser på Deres økonomi med nye øjne.

Hornslet Bogtrykkeri

Tingvej 36 . 8543 Hornslet
Telf. (06) 994511

*TIDSSKRIFTER, BØGER, BLADE
I BOGTRYK OG OFFSET
SPECIALITET: KVALITET*

Med Totalkonto tjener De både på opsparing og lån.

Totalkontoen giver høj indlånsrente, og får De brug for at købe ind og låne, kan De det uden at spørge i banken hver gang. Og lånet er billigere på de nye vilkår. Kom ind, og vi fortæller Dem hvordan.

P 3033

Rådhusørvet 3-5, tlf. 06-43 46 00

**KVALITETS-
TRYKSAGER I 175 ÅR**

Frejasvej 10 . 8900 Randers
Tlf. 06-41 90 00

RANDERS BIBLIOTEK

KULTURHUSET
STEMANNSGADE 2
8900 RANDERS
TLF. (06) 4313 00

Hverdage 10-20 (maj-august 10-19)
Lørdag 9-14

og

Randers Lokal- historiske Arkiv

tlf. 43 13 00, lok. 59-60

Mandag 18-20 (maj-august 17-19)
Tirsdag, onsdag, torsdag
og lørdag 10-12, fredag 15-17

Banken for land og by ANDELSBANKEN

Randers afdeling, Østervold 30
Telefon 42 66 33

Nørre-afd.
Mariagervej 57
tlf. 42 81 33

Allingåbro-afd.
tlf. 48 12 55

Langå-afd.
tlf. 46 12 55
Assentoft-afd.
tlf. 49 48 33
Kristrup-afd.
tlf. 43 10 33

Hos os er venlighed en selvfølge.

SPAREKASSEN
FOR RANDERS BY OG OMEGN
-den kronjyske pengeforretning

Hvorfor får nogle mennesker mere ud af pengene end andre?

Spørg Bankrådgiveren i Privatbanken

Privatbanken A/s

Kirkegade 3 . Randers Tlf. (06) 42 66 66

Åbningstider:

Mandag, tirsdag, onsdag, fredag 9.30-16.00,
torsdag 9.30-18.00

Dronningborg afdeling

Udbyhøjvej 142, tlf. 42 49 66

Glørbjerg afdeling

Glentevej 21, tlf. 42 94 66

Hornbæk afdeling

Gl. Viborgvej 2, tlf. 42 48 99

Kristrup afdeling

Valdemarsvej 2, tlf. 42 93 66

Nørre afdeling

Mariagervej 43B, tlf. 42 63 66

Vorup afdeling

Aalborggade 6, tlf. 42 91 66

Østervold afdeling

Østervold 19, tlf. 42 80 66

Assentoft afdeling

Parkallé 7a, Assentoft, tlf. 49 47 66

Havndal afdeling

Østerbro 12, Havndal, tlf. 47 00 68

Mørke afdeling

Ebeltoftvej 3, Mørke, tlf. 37 70 45

HANSEN[®] MØBLER

RANDERS / ÅRHUS

RANDERS

Jyllands største bolighus

Randers: Århusvej 110, 06-43 00 77

ÅRHUS

Jyllands største bolighus

Møbel/Bil-Byen

Århus: Hj. Grenåvej/Hedevej, 06-17 50 77

Reserveret

A. Østerballes Turistfart ApS

Telefon (06) 412700 - 415975

Jomfruløkken . 8900 Randers

20 - 58 pers. busser kører i ind- og udland

DJURSLANDS BANK A/S

Allingaebro - Auning - Balle - Bønnerup - Feldballe - Fjellerup - Gjerrild
Grenaa - Grenaa Havn - Hornslet - Kolind - Nimtofte - Pindstrup - Ryomgaard
Sønden Aa Butikstov (Grenaa) - Trustrup - Vivild - Ørsted
BANKBUS MED 14 EKSPEDITIONSSTEDER

Amts Avisen

A ARBEJDERNES
LANDSBANK

Filialen i Randers
Østervold 18, 8900 Randers.
Tlf. 06 - 42 75 77

- din økonomipartner

THOR,
go'e gammeldags
bajere.

- vi er lidt
friskere...

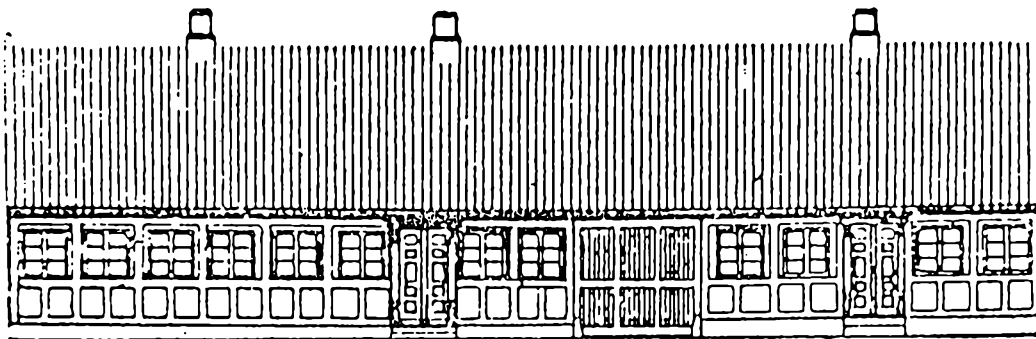
SPAREKASSEN

sds

Reserveret

Drejer det sig om
BØGER
- så drej ind til
BENT NEERGAARD
- eller drej (06) 42 01 90

KØBMANDSGÅRDEN, STALDGÅRDSGADE 20, RANDERS

Købmandsslægten:

Oldefar	1857-1878	Laurits Schiødte Løgstrup
Oldemor	1878-1895	Dorthea Marie Løgstrup
Farfar	1895-1903	Christen Christensen Løgstrup
Farmor	1903-1915	Amalie Elleonora Christine Andrea Løgstrup
Farbror	1915-1930	Alfred Christian Leo Dalsgaard Løgstrup
Far	1930-1972	Jørgen Arnold Tage Dalsgaard Løgstrup
Mor	1970-1974	Jenny Catrine Dalsgaard Løgstrup
Købmand	1974-	Knud Dalsgaard Løgstrup

23. OKTOBER

128 ÅR

1857 - 1985

LØGSTROP

STALDGÅRDSGADE 20 . RANDERS . TLF. 06-423655

DEN GAMLE BUTIK: METERVERARER . STOFRESTER
SYTILBEHØR . MØBELSTOFFER
ARBEJDSTØJ . REGNTØJ M. V.
DETAIL OG ENGROS

TRONHOLMEN 3 . 8900 RANDERS . TLF. 06-423700 . TELEX 65107

METALAFFALD
JERNSKROT

VARMGALVANISERING
PUDSEKLUDE TWIST

PAPIRAFFALD
TEXTILAFFALD

Indhold

<i>Bjarne Henning Nielsen, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing: Kjøelvejen - en vikingetidsgravplads ved Over Hornbæk</i>	5
<i>Erik Thomsen: Kalken i Virring kirke og lidt om kalkstenskirkerne på Djursland</i>	15
<i>Henning Hall: Stenhuggerfelter. I kirkebyggenes spor</i>	39
<i>Tom Mortensen: Kirkesølvet i Djurs Nørre- og Søder Herreder - En oversigt</i>	42
<i>Merete Bergild og Jens Jensen: Mogens Christian Thranes udsmykningsarbejder i Randers Hospitals Kirke og Støvringgård Klosters Kapel</i>	52
<i>Sigfred Mørup: Bygmester Christian J. Mørup</i>	65
<i>Hasse Neldeberg Jørgensen: Randers Østre kirkegård</i>	72
<i>Gunner Byskov: »Verdens Lys« - Ernst Trier i Langå Kirke</i>	85
<i>Ole Warthoe-Hansen 1915-85</i>	91
<i>Ole Warthoe-Hansens bibliografi 1950-85</i>	93
<i>Fra arkiver og museer i det gl. Randers Amt</i>	100
<i>Historisk Samfund 1984-85</i>	114

Indhold

<i>Bjarne Henning Nielsen, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing: Kjøelvejen - en vikingetidsgravplads ved Over Hornbæk</i>	5
<i>Erik Thomsen: Kalken i Virring kirke og lidt om kalkstenskirkerne på Djursland</i>	15
<i>Henning Hall: Stenhuggerfelter. I kirkebyggenes spor</i>	39
<i>Tom Mortensen: Kirkesølvet i Djurs Nørre- og Søder Herreder - En oversigt</i>	42
<i>Merete Bergild og Jens Jensen: Mogens Christian Thranes udsmykningsarbejder i Randers Hospitals Kirke og Støvringgård Klosters Kapel</i>	52
<i>Sigfred Mørup: Bygmester Christian J. Mørup</i>	65
<i>Hasse Neldeberg Jørgensen: Randers Østre kirkegård</i>	72
<i>Gunner Byskov: »Verdens Lys« - Ernst Trier i Langå Kirke</i>	85
<i>Ole Warthoe-Hansen 1915-85</i>	91
<i>Ole Warthoe-Hansens bibliografi 1950-85</i>	93
<i>Fra arkiver og museer i det gl. Randers Amt</i>	100
<i>Historisk Samfund 1984-85</i>	114

ISSN 0108-4100